

Vern av kulturminner i Kristiansand

del 1
Kulturminnekomiteen
mai 1990

Fotos:

Ernst Aukland

Per Gundersen

Åsmund Åmdal

Layout: Per Gundersen

Trykk: Bjorvand & Skarpodde

2. opplag

Vern av kulturminner i Kristiansand

Kulturminnekomitéens forslag
til plan for vern av kulturminner i Kristiansand

Del 1

Innhold

Forord	Side 3
1 Hovedsynspunkter og konklusjoner	Side 4
2 Kulturminnevern i kommunen	Side 7
3 Kulturminnene - art og type	Side 9
4 Vågsbygd	Side 23
5 Flekkerøy	Side 30
6 Randesund	Side 36
7 Tveit	Side 44
8 Ålefjær, Justvik, Eidet	Side 51
9 Torridal	Side 57
10 De bynære områder	Side 63
11 Kvadraturen	Side 72
12 Kulturlandskapet	Side 88
13 Forsvarsminner	Side 92
14 Lover, institusjoner, virkemidler, litteratur	Side 93
15 Videreføring av komitéens arbeid	Side 96
Litteraturoversikt	Side 98
Kartmateriale	Side 99

Forord

Den 23. mars 1988 fattet formannskapet dette vedtak i forbindelse med kommuneplanarbeidet:

“Det utarbeides en prioritert plan over hvilke miljøer og hvilke bygninger som er bevaringsverdige.”

Kulturminnekomitéen legger med dette frem sin plan for bevaring av kulturminner i Kristiansand. Komitéen har i sitt arbeid lagt hovedvekten på å registrere bygninger og bygningsmiljøer, da det er disse kulturminnene som står i størst fare for å bli ødelagt eller forskuslet.

Komitéen har også satt i gang et arbeid i de enkelte bydeler med å få registrert andre kulturminner, bl.a. lokale navn som er i ferd med å gå i glemmeboken.

De utredninger som legges frem har først og fremst kommunens administrasjon og politiske organer som sitt siktemål.

Planen bør danne grunnlag for fremtidig revisjon av kommuneplan, for utarbeidelse av reguleringsplaner og også være retningsgivende for administrasjonene i det daglige arbeid med saksbehandling.

Arbeidet bør følges opp med en sterkt forkortet utgave som har eierne av verneverdige bygninger som målgruppe. I en slik publikasjon bør en komme mer inn på hvordan en skal ta vare på verneverdige bygg.

Komitéen mener målene for kommunens arbeid i kulturminnesektoren må være:

- fremme forståelse for vern av kulturminner slik at både kommunen, eierne og befolkningen ser det verdifulle ved å ta vare på disse.
- få gitt de viktigste kulturminnene et formelt vern, enten ved regulering eller ved fredning.
- rette oppmerksomheten mot de mer vanlige kulturminnene og deres omgivelser, f.eks. tradisjonell gårdsbebyggelse i kulturlandskapet.
- sørge for at kulturvernsaker ikke fremstår som hastesaker, men blir vurdert i reguleringssammenheng eller som bevaringssak på et tidlig tidspunkt.

Komitéen viser forøvrig til de hovedsynspunkter og konklusjoner som er angitt på de etterfølgende sider.

Kulturminnekomitéen, mai 1990.

Harald Sødal (leder), Ernst Aukland, Edvard Brøvig, Leif A. Fast,
Tor Hultmann, Ada Hærum, Yngvar Johnsen, Thomas Jäger,
Kjell Lyngseth, Lasse Stray, Åsmund Åmdal (sekretær)

1. Hovedsynspunkter og konklusjoner

1.1. DOKUMENTASJON OG KONKLUSJONER

Vern av kulturminner er kommet langt sterkere i fokus i de siste tiår, både her i landet og i andre land.

I vår by har bevaringsspørsmål som oftest kommet opp som enkeltsaker. Vanligvis skjer dette på et så sent tidspunkt at det allerede foreligger et prosjekt til nybygg.

Hensikten med å sette ned en komité for å utarbeide en plan for vern av kulturminner, var å komme bort fra denne hastverkspregede saksbehandlingsform.

Ved å se det enkelte kulturminne og det miljø det er plassert i som del i en reguleringsplan, får man et langt bedre vurderingsgrunnlag enn ved en enkeltsøknad om riving, ombygging o.s.v.. Komitéen er derfor kommet til at alle kulturminner og verneverdige miljøer bør registreres og tegnes inn på kommunens kartverk, og på den måten danne grunnlag for utarbeidelsen av reguleringsplaner.

Komitéen fremmer sitt arbeid slik:

1. DENNE RAPPORT (DEL 1) forklarer hvorfor vi bør bevare våre kulturminner, hvilke miljøer og enkeltminner som er mest bevaringsverdige og hvordan vi kan sikre disse. Rapporten trykkes i 1.000 eksemplarer for å deles ut til bystyret og andre som er interessert eller deltar i beslutningsprosessene.

2. KOMMUNENS BEVARINGSLISTE (DEL 2) som er en kartfestning av viktige kulturminner og forslag til hvordan de skal sikres for fremtiden. Bevaringslisten er bare mangfoldiggjort i 15 eksemplarer til bruk for partigruppene o. a. Når saken er behandlet i bystyret er bevaringslistene arbeidsdokumenter for byplankontor, bygningskontroll og byarkitekt.

3. SAKSDOKUMENTER fra komitéens og sekretariatets arbeid. Disse mangfoldiggjøres ikke, men er tilgjengelig i administrasjonen hvis grundigere studier er nødvendig.

Komitéen har formet sine hovedsynspunkter og konklusjoner av sitt arbeid slik:

Kristiansand kommune har - som de fleste andre kommuner i landet - ikke fullt ut forstått verdien av den kulturarv som våre gamle bygninger og andre kulturminner representerer.

Resultatet er blitt at verdifulle miljøer og enkeltstående kulturminner er ødelagt eller forsøkt, der hvor de kunne ha vært bevart til glede for senere slekter.

Erfaringer fra andre byer og andre land viser at kulturminnene er en viktig og vesentlig ressurs for et bysamfunn. Kulturarven er ikke bare av betydning for befolkningen selv, men har stor betydning for stedets karakter og omdømme, og ikke minst for turisttrafikken til stedet.

Den bevaringsplan som komitéen presenterer bør kunne gi både eierne av kulturminnene og de politiske organer et bedre grunnlagsmateriale for å vurdere et kulturminnes fremtid. Gjennom det reguleringsarbeidet som i mange tilfeller skal utføres, vil alle forhold knyttet til kulturminnene bli belyst.

Det har ikke vært mulig for komitéen å gå i detalj inn på alle de vurderinger som ligger til grunn for bevaringslisten fra sekretariatet. Komitéen forutsetter at de administrative og po-

litiske organer som saken sorterer under, fremmer sine saker basert også på sitt eget vurderingsgrunnlag. Dette må ikke skje på en slik måte at komitéens anbefalinger blir tilsidesatt. Blir det foreslått å avvike fra komitéens anbefaling, må det i saksfremstillingen klart fremgå hvorfor komitéens syn ikke aksepteres.

Når bystyret har behandlet saken, må de tekniske etater og kulturetaten i sine handlingsplaner legge frem en tempoplan for videreføring av arbeidet.

Det bør fremmes egen sak om å gi byarkitekten formell status som byantikvar.

Komitéens utredninger fremmes nå for kommunalutvalget til foreløpig orientering. Deretter bør saken legges ut til offentlig høring før den gis formell behandling. Teknisk styre og hovedutvalget for kultur og fritid bør i fellesskap avgi endelig innstilling til kommunalutvalg, formannskap og bystyre.

1.2. OM KOMMUNENS

VIDERE ARBEID

MED KULTURMINNEVERN

- Komitéen regner sitt arbeid for å være det første ledd i en mer offensiv holdning til bevaring av vår kulturarv. Komitéens utredning må nå ikke bli en sovepute, men det første skritt i et mer omfattende arbeid.
- Komitéen har allerede - med midler bevilget i bystyret 21. desember 1989 - satt i gang arbeidet med mer detaljert registrering av kulturminner.
- På privat initiativ av høyskolelektor Erik Peersen, er det gjort et imponerende arbeid med å registrere spor av menneskelig aktivitet i området fra Gimlemoen nordover mot kommunegrensen.
- Komitéen har tatt skritt for å videreføre dette arbeidet til de andre delene av kommunen. Et team bestående av interesserte lokalhistorikere er i ferd med å registrere og nedtegnet de spor vi har etter menneskelig aktivitet i våre områder. Dette gjelder både materielle og immaterielle kulturminner. Bl.a. registreres alle gamle lokale stedsnavn. En rekke av disse er i ferd med å gå i glemmeboken.
- Komitéen mener dette arbeidet bør fortsette, og en vil forme følgende konklusjon:
- Komitéen mener registrering av små og store kulturminner i kommunen bør fortsette, ved en mer nitid gjennomgåelse av de områder i kommunen som viser synlige spor av menneskelig påvirkning. Dette kan med fordel skje ved at interesserte medlemmer av historielag og andre påtar seg dette arbeid, etter modell av det arbeid som er utført av lektor Erik Peersen i Sødalsområdet. Kommunen bør bevilge midler til videreføring av arbeidet.

Under kap. 3. 11, side 24 er bebyggelsen fra 1930 til i dag omtalt. Flere steder i

kommunen er det bygget kvalitetsmessig gode bygg de siste 60 år. Mange av disse er tegnet av landskjente arkitekter. Også lokale arkitekter har tegnet bygg av høy estetisk kvalitet. Komitéen mener en står overfor en oppgave å få registrert de beste av disse byggene, slik at en allerede på det nåværende tidspunkt kan ta initiativ for at byggene ikke endres ved ombygginger og tilbygg som bryter med husets opprinnelige preg.

Dette arbeidet bør kunne gjøres av den lokale arkitektforening. Det vil være naturlig at byarkitekten får ansvaret for dette etter at han har fått status som byantikvar. Komitéen vil konkludere slik:

Verneplan for Kristiansand bør revideres når kommuneplanen revideres. Til neste revisjon bør det legges vekt på å registrere bygg som er oppført etter 1930 og som har spesiell arkitektonisk verdi. Disse husene er ofte så gamle at utskifting av vinduer og endringer av detaljer i fasaden kan komme på tale. Det er nødvendig at husene blir registrert og at eierne og bygningsmyndighetene blir klar over deres verdi og forstår nødvendigheten av å ta vare på det opprinnelige eksteriør.

1.3. OM

DE VIKTIGE DETALJENE

Komitéen har gjennom sitt arbeid blitt minnet om hvor meget detaljene betyr for å bevare et kulturminnes karakter. Dersom vindustypen endres og et gammelt panel skiftes ut med et moderne, kan et stilrent bygg som viser byggeskikken i et annet århundre blir forvandlet til et uinteressant hus. Svært ofte skjer slike endringer ikke bevisst fra huseierens side. Vedkommende eier er ikke klar over at huset representerer en kulturarv som lett kan bli forskuslet med relativt små endringer.

Komitéen mener kommunens innsats for å hindre en fortsatt uheldig utvikling på dette felt kan skisseres i to punkter:

- 1 *Kommunen må være pådrivere i arbeidet med å skape en holdningsendring hos befolkningen, håndverkere og eiere av kulturminner, slik at det blir et naturlig mål å gi kulturminner et forsvarlig vedlikehold og ved ombygging opprettholde og evt. forbedre den arkitektoniske kvaliteten.*
- 2 *Bygningsmyndigheten må vise en mer restriktiv holdning ved ikke å godkjenne påbygging, ombygginger og endringer av detaljer der dette vil forringe et kulturminnes verdi.*

En kommer alltid lengre med positive virkemidler enn med negative. Det bør derfor legges hovedvekt på det holdningsskapende arbeid som får både eierne av kulturminner og håndverkere til å forstå detaljenes betydning.

Av denne grunn vil komitéen foreslå at det lages en liten publikasjon som deles ut til eierne av kulturminnene, til arkitekter og håndverkere som kan bli engasjert i reparasjons- og fornyelsesarbeid. Også andre tiltak av holdningsskapende karakter bør vurderes, f.eks. kurs for håndverkere, gratis arkitekt hjelp ved rehabilitering o.s.v.

2 Kulturminnevern i kommunen

2.1. HISTORIE

Den første interesse for våre kulturminner og bevaring av disse kom i forrige århundre. Den direkte foranledningen var vel at en rekke av våre gamle stavkirker var truet. I 1844 ble "Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring" stiftet og den fungerte som rådgiver i antikvariske spørsmål overfor statsmyndighetene inntil Riksantikvarembudet ble opprettet i 1912.

Fortidsminneforeningen er fortsatt en aktiv forening som er svært viktig i dagens vernearbeid. I 1920 kom bygningsfredningsloven. I etterfølgende år ble det foretatt fredning av et stort antall enkeltbygninger og anlegg som fortsatt utgjør størstedelen av fredningslisten. Til grunn for fredning lå som regel en "monumentfilosofi". Man valgte ut enkle objekter av stor arkitektonisk og kulturhistorisk verdi, f.eks. gårdsanlegget i Gudbrandsdalen og Eidsvollsbygningen. Det var selvsagt viktig for en ung nasjon å sikre denne nasjonale kulturarven.

Da bygningsfredningsloven kom, bar de norske bygningsmiljøene fortsatt preg av enhet og sammenheng. Bortsett fra enkelte bysamfunn var endringene små og begrenset seg ofte bare til forskjellig stiluttrykk på detaljer. Etter siste krig har endringene skjedd med akselererende fart. Større miljøer er endret og ødelagt og mange enkeltbygg av stor verneverdi er revet. Kulturminneloven av 1978 og den nye plan- og bygningsloven av 1986 har bestemmelser som tar sikte på å hindre videre ødeleggelse av miljøer og enkeltobjekter.

2.2. HVORFOR

KULTURMINNEVERN ER KOMMET I FOKUS

Motivene for å bevare miljøer og kulturminnene i disse miljøene kan være mange:

● **HISTORISK KONTINUITET.** "Uten fortid - ingen framtid" er et uttrykk som er brukt. Kulturminnene representerer en del av vår fortid og våre røtter. Der hvor det er mulig bør de bevares for at senere generasjoner skal kunne ha glede og nytte av dem. Det er nødvendig å bevare kulturminnene og tradisjonene for ikke å ende opp i et "historieløst samfunn". I dette ligger det også en erkjennelse av at fremtidens kulturminner skapes i dag.

● **IDENTITET OG TILHØRIGHET.** Kulturminnene preger mange miljøer og gir dem en karakter som oppleves som umistelig, noe som ofte først konstateres når et kulturminne er forsvunnet. Det gir trygghet å være i et miljø som en kan identifisere seg med.

● **MILJØVERDI.** Kulturminnene har som regel menneskelige dimensjoner og byr på en opplevelsersrik variasjon. Tap av menneskers trivsel kan ikke regnes i kroner og øre, opplevelsen av "pitoreske" miljøer kan være verdifullt selv om man ikke har personlig tilknytning til disse.

- **ESTETISKE KVALITETER.** Mange kulturminner er utformet på en vakker og tidstypisk måte som gir dem arkitektonisk eller kunstnerisk verdi.
- **RESSURS.** Et kulturminne vil ofte i seg selv representere en ressurs med en viss bruksverdi. Dette vil imidlertid avhenge av forståelsen for de muligheter som ligger i bruk av eldre bygninger.
- **MARKEDSFØRINGSVERDI.** I turismesammenheng har kulturminnene spilt en meget stor rolle. En meget vesentlig del av turistene har som mål å besøke miljøer, kulturminner og kunst fra tidligere tider.
- **TRADISJON.** Kulturminnene representerer ofte håndverkstradisjoner som ikke lenger utøves. De forteller også historie fra en tid hvor menneskene i langt større grad enn i dagens samfunn hadde tilknytning til naturen og formet omgivelsene sine selv.

2.3. KRITERIER

FOR VERNEARBEIDET

Oppfatningen av hva som er kulturminne og hva som skal vernes vil variere fra tidsepoke til tidsepoke. Det er hevdet at en datamaskin fra 1960-årene allerede er blitt kulturminne. Uansett hva man mener om dette er det ikke tvil om at den forteller en historie i et utviklingsforløp.

I de senere år er det gjort flere forsøk på å finne frem til en mer "vitenskapelig" metode for å klassifisere og finne frem til bevaringsobjektene. Ofte blir det satt opp en rekke delverdier som tilsammen danner grunnlaget for verneverdien. Et eksempel på dette er hentet fra Riksantikvarens informasjonshefte "Verneverdi og utvelgelses-kriterier". Det pekes her på:

- 1) Identitetsverdi
- 2) Symbolverdi
- 3) Historisk verdi
- 4) Alder
- 5) Autensitet
- 6) Representativitet - sjeldenhet
- 7) Variasjon - homogenitet
- 8) Miljøverdi
- 9) Pedagogisk verdi
- 10) Skjønnhetsverdi, kunstnerisk verdi
- 11) Bruksverdi

I registreringen/vurderingen av den planen som komitéen nå fremlegger er det spesielt lagt vekt på alder, sjeldenhet, miljøsammenheng og autensitet. For en del minner vil også andre verdier være åpenbare, og det tas med som en "tilleggsverdi".

3. Kulturminnene - art og type

I utgangspunktet regnes alle kulturminner fra før 1750 som bevaringsverdige. Kulturminner fra 1750 til 1850 som har bevart sin opprinnelige form og utseende er også verneverdige, noen fredningsverdige.

Gimle Gård

Med begrepet autensitet menes opprinnelighet, d.v.s. at et kulturminne i stor grad har beholdt den form og det utseende som det opprinnelig hadde. Det er svært mange kulturminner som er endret igjennom tidene ved at nye vinduer og nye bygningsdetaljer er tatt i bruk. I mange tilfeller svekker dette verneverdien, men på den annen side er også dette kulturhistorie.

Et kulturminne kan være sjeldent og derfor verdifullt. Det er selvsagt viktigere å bevare et

slikt minne enn i de tilfeller hvor vi har mange representanter for typen.

I den senere tid har oppmerksomheten gått fra bevaring av enkeltstående kulturminner til å bevare hele miljøer. På Enrum er både miljø og enkeltbyggene bevaringsverdige. I bevaringskvartalene er mange av husene så forandret at de ikke representerer noen verdi som enkeltbygg, men miljøet som sådan er verdifullt å bevare.

3.1. Fornminner

Fornminner er kulturminner fra oldtid og middelalder, d.v.s. fra før reformasjonen (1537). Fornminnene er automatisk fredet etter kulturminneloven. Fredningen gjelder både de synlige og de ikke-synlige fornminner. Fredningen gjelder også et område på fem meter fra fornminnets synlige ytterkant.

I kommunens bevaringsliste er de registrerte fornminnene vist på kart, slik at de kan innpasses i den fremtidige planlegging.

Sannsynligvis er bare en liten del av fornminnene funnet. De fleste ligger ennå begravet og er ikke synlige. Ved funn av fornminner har en plikt til å melde fra til arkeologen ved fylkeskonservators kontor. Tidligere var nærmeste arkeologiske ekspertise i Oslo (Universitetets Oldsaksamling).

I Kristiansand er ca. 190 fornminner / fornminnefelt kjent, og det er registrert over 120 oldfunn. De fleste ligger langs kysten og ved elvene. Foruten de faste fornminnene er det gjort et stort antall funn av gjenstander fra stein- og jernalder.

Gravrøysene (44 registrerte) er bygget av stein, oftest som "rundrøys". De ligger som regel høyt og fritt i landskapet og er godt synlige fra sjøen eller andre ferdselsårer. Disse tidfestes til bronsealder - jernalder.

Gravhaugene (32 registrerte) består av stein og løsmasser og framstår som mer eller mindre markerte hauger i landskapet. De tidfestes til jernalderen.

Ved siden av sin bruk som gravplass har de også markert territorium eller eiendomsgrenser.

Det er kartfestet tre steinalderboplasser og en steinalderlokalitet. (Ellers er flere boplasser registrert, og Universitetets Oldsaksamling nevner også tre steinalderboplasser som er blitt fjernet.)

Tre større fornminnefelt er registrert: Augland (tuft, grophus, flatmarksgrav, keramikkovn, grop - jernalder), Oddernes Prestegård (hustuffer, grop-

hus og groper - eldre jernalder) og Eg (minst 26 groper hvorav i alle fall 7 er slaggroper etter jernutvinning - usikker datering).

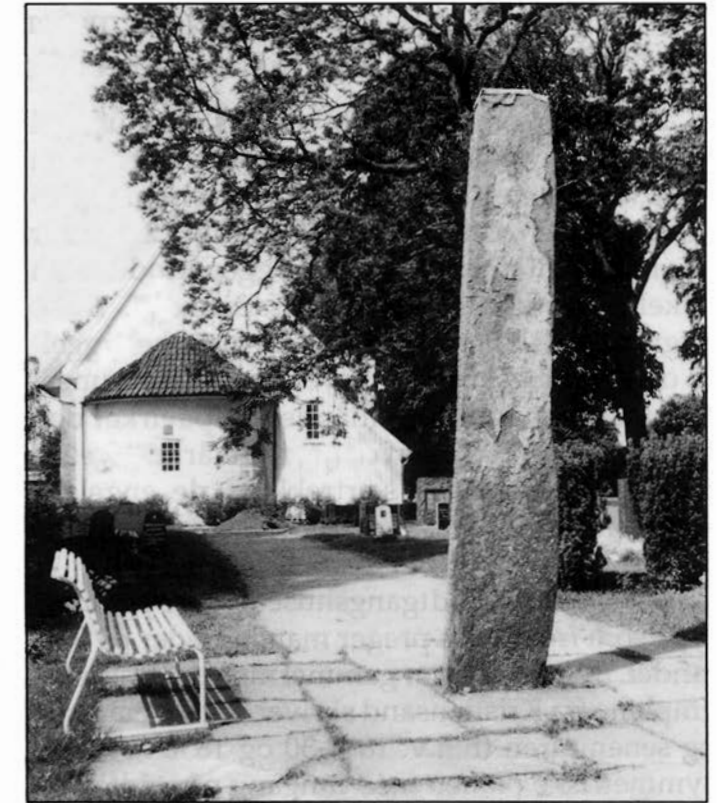

Gravhaug på Fredheim, Strømme

På Strømme i Randesund er det registrert én bygdeborg. Når folk følte seg truet, tok de med seg buskapen og forskanset seg på toppen. Det er stup på tre sider, og på den fjerde ligger steinmuren vi ser rester etter i dag. Borgen er fra folkevandringstid, jernalder. Stedsnavn som Borgåsen og Borgheia som finnes andre steder i kommunen kan tyde på at det også her har vært bygdeborg, men en har ennå ikke kunne påvise dette.

Runesteinen ved Oddernes Kirke er fra Vikingetida, jernalder. Runene er fra ca. år 900 og år 1050.

Middelalderkirkene på Oddernes og i Tveit er også automatisk fredet p.g.a. sin alder. Dette er de eneste (kjente) middelalderbygninger i kommunen.

Runesteinen ved Oddernes Kirke.

Særlig verneverdige fornminner

Særlig verneverdige fornminner er ifølge Universitetets Oldsaksamling:

- MEBØ, steinalderboplass, gravrøys
- SKÅLEVIK, steinalderboplass
- ANDÅS, steinalderboplass, gravrøys
- MØVIK, gravrøys
- BRØVIK, gravrøys
- VOIE, gravrøys
- AUGLAND, landsby, gravfelt
- ODDERNES, landsby, gravfelt, runestein
- GIMLE, gravhauger
- KONGSGÅRD, landsby, gravfelt
- LYGØY, gravrøys
- SØM, gravrøys
- STRØMME YTRE, bygdeborg
- STRØMME ØVRE, gravhauger
- HÅNES, gravrøys
- SODEFJED, gravrøys
- TORSØYA, gravrøys
- RANDØYA, gravrøys
- STOKKEN, gravrøys
- HERØYA, gravrøys
- DVERGSNES, steinalderboplasser
- KARLSMOEN, gravfelt
- TVEIT PRESTEGÅRD, gravhauger
- BØRGEN, gravhaug
- EG, gravfelt

3. 2. Boliger

I boligene kom tidens moter og stilidealer til syne, først på rikmannsboligene, så i mer nøktern utførelse på husene til vanlige folk.

I perioden omkring 1800 ble herskaphusene i byen og på lystgårdene i distriktet preget av den tids klassisisme, "Louis seize" og empiren. Andøya, Kjos, Boen, Gimle, Vestre Strandgt. 22 og 24 er alle representanter for denne byggeperioden som enkelte har kalt "sørlandsklassisismen". Disse bygningene skiller seg klart ut fra øvrig bebyggelse og er de mest bevaringsverdige i kommunen. Inspirasjonen kom fra utlandet og påvirket den lokale byggeskikk utover i forrige århundre. Et meget karakteristisk særtrekk er de engelske skyvevinduene.

Det enetasjes midtgangshuset er en bygningstype som fremdeles preger mange steder på Sørlandet. Byggemåten er gammel men de fleste eksemplene fra Kristiansand skriver seg fra empiren og senempiren (h.h.v. 1810-30 og 1830-70). Den symmetriske planen med inngang på midten og stue på hver side gir bygningen et rolig og harmonisk uttrykk, og det lave langstrakte huset ligger ofte fint i terrenget. Bygningsdetaljene er relativt enkle og gir bygningene et fint og stramt preg.

Et karakteristisk trekk ved flere hus av denne typen i Randesund og Vågsbygd er det halvvalmede taket, overlyset over døra som ofte er utformet som et mer eller mindre flatttrykt viftevindu og inngangen som ofte er ytterligere markert med et gavlparti over. Påvirkningen fra herskaphusene i distriktet synes klar.

En del av midtgangshusene kan være bygget på 16- eller 1700-tallet. Om dette gjelder hele huset eller bare deler er ikke sikkert. For noen hus har en opplysninger om at en ekstra stue ble tilbygd, ofte i løpet av første halvdel av 1800-tallet. Den ble bygd i forlengelsen av huset slik at dette fikk sin symmetriske form. I noen tilfeller har en altså hatt en forløper for midtgangshuset, et lite hus med gang og stue i hovedfasaden, et "halvt"

Midtgangshus i to etasje, med skjev røsting
Bøen, Kjevik.

Midtgangshus i en etasje Krageboen, Tveit

Firevindushus Kvarenes., Randesund

midtgangshus. Det er registrert noen få av denne typen som ennå ikke har fått en ekstra stue.

Midtgangshuset i to etasjer er en bygningstype som var atskillig mer utbredt. Flere er revet, og mange ble også endret. I 1862 skrev Eilert Sundt om toetasjes midtgangshus i Agder som ble bygget ned fra to til en etasje. Byggeår for disse husene oppgis vanligvis til 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Et meget karakteristisk trekk er at taket på baksida trekkes ned til en etasje og huset framstår med "skjev røsting". Disse bygningene ligger oftest vel innpasset i landskapet med en fin dominerende virkning.

Det symmetriske midtgangshuset antas å være et resultat og en videreutvikling av barokkens idealer. Særlig når det framstår i to etasjer får midtgangshuset en pompøs og dominerende virkning i landskapet.

Firevindushuset er vanlig fra 1850-tallet og et lite stykke inn i vårt århundre. Dette står oftest på en høy grunnmur, planen er rektangulær, med to rom foran og to eller tre bak. Huset er i alminnelighet mindre enn midtgangshuset og vanlig på små bruk eller på bruk som eieren drev i kombinasjon av jordbruk og annet arbeide. Eksteriøret har som regel en nøktern utførelse, med elementer fra senempire og senere enkel sveitserstil.

Midtgangshuset og firevindushuset er typiske for Agderfylkene, en stedegen byggeskikk. Etter hvert som samfunnet endret seg og kommunikasjonene ble bedre kom de nye stilartene. Den regionale byggeskikk måtte vike plassen for mer nasjonale byggemoter.

Sveitserstilen kom antakelig først til Kristiansand med Myren Gård (1854- 58). Fra 1870-80-årene og fram til ca.1910 var sveitserstilen vanlig. Typisk er bruken av både liggende og stående kledning, krysspostvinduet, dekorerte vindskier, konsollene i vindusomrammingen, utskjæring av raftsperrene, kvister, verandaer og vinterhager.

Enkelt sveitserhus, Andås, Flekkerøy

Sveitserhus Grimsvollen

Nyklassisisme, Enrum

Dette var en frodig og folkelig stil som fikk mange av datidens estetikere til å reagere. Sveitserstilen spenner fra de mest overdådige "kråkeslott" til mer enkle hus.

Dragestilen varte bare en kort periode i tiden omkring århundreskiftet. Denne nasjonalromantiske stilen var en videreføring av sveitserstilen, var påvirket av innbygdenes laftekunst (særlig de staselige stabburene) og stavkirkene. Typiske trekk er den utkragede overetasjen, takryttere med dragehoder på gavlspissene, upanelt laftevegg (eller imitert laftevegg) og skifertak. Det er registrert tre representanter for denne stilen i Kristiansand. Det var særlig sommersteder, hoteller og jernbanestasjoner som ble bygget i dragestil.

Jugendstilen var vanlig i perioden fra 1900 til 1915. Typiske trekk er vinduene med små ruter i øverste del, større ruter nede og mansardtaket. Mange av disse husene har fått et noe tungt, solid uttrykk. Murhusene er mer markert enn trehusene. Disse har ofte trekk av både sveitserstilen og nyklassisismen. Jugendinspirerte trehus ble bygget langt ut på 1920-tallet.

Nyklassisismen varer fra ca. 1920-30. Typiske trekk er et stramt formspråk og de smårutete vinduene. Inngangspartiet ble ofte markert med pilastre og klassisk pregede bygningslementer ble tatt i bruk. Enrum på Grim er et fint eksempel på denne stilen. Betegnelsen nyklassisisme er egentlig litt misvisende. Perioden omkring 1800 var også "nyklassisistisk." Svenskene kaller den perioden som dukket opp ca. 100 år senere for 20-tallsklassisismen.

Stilsortene glir tidvis over i hverandre, og de er heller ikke alltid helt gjennomførte. Ofte ble fellestrekkene store nok til at husene ble i slekt med

Nyklassisisme, "Wergelandshuset", Mosby

Jugendstil, Bellevue

hverandre selv om de representerte forskjellige stilarter. Men et brudd skulle komme.

Funksjonalismen fra 1930 til 1940 var et markert brudd med de gamle stilartene. I Europa dominerte murbygninger, og de første norske eksemplene var også murbygg. Siden ble stilen etterhvert tillempet norske forhold og det ble bygget trehus i funksjonalistisk stil som tok opp i seg murhusenes frie former. Utførelsen varierte, fra de arkitektonisk formfullendte byggverk til "folkfunkis", kubiske hus med slakt valmet tak og hjørnevinduer.

3.3. Uthus

Eksteriørmessig er de fleste uthus enkle bygninger, teglteknet med stående tømmermannskledning. Uthusene er som regel "stilløse", men omkring århundreskiftet fikk uthusbygningene på de større gårdene ofte elementer av den rådende sveitserstilen.

Uthusbygningene bidrar til en opplevelsesmessig variasjon og er også med på å gjøre det historiske bildet mer riktig. Når uthusbygningene forsvinner, så mister en også noe av mangfoldet og særpreget som disse miljøene har hatt. Uthusbygningene er særlig truet idet mange har mistet sin opprinnelige funksjon og blir stående å forfalle.

Under registreringen ble det klart at mange uthus er revet og mange er i meget dårlig forfatning. Uthusene må derfor vies stor oppmerksomhet.

Driftsbygningene har oftest en planløsning med skåle (gang) i midten, løe på en side og fjøs på den andre sida. Ofte var fjøset den eneste delen av bygningen som var laftet. Denne planløsningen er vanlig både for små og store bygninger. På øyene og langs kysten er driftsbygningene gjennomgående mindre. Her var det ikke grunnlag for å livberge seg av jordbruket alene; man fisket, drev handel, sjøfart og losing.

Sommerfjøs eller buhus ble brukt enten som vanlige fjøs når buskapen var på sommerbeite eller som "melkestasjoner" i utmarka. Veggene ble bygget opp av stein. Buhusene kunne være med og uten tak, sommerfjøsene hadde tak. På Flekkerøya og i Randesunds kystområde var disse vanlige og rester finnes flere steder.

Stabburene i kommunen er i alminnelighet små og har ingen spesiell utforming eller dekor som en finner i innlandsbygdene. På enkelte er kledningen trukket noe ut foran inngangen slik at det blir et overdekket lite forrom. Som stabber er det brukt trepillarer eller steiner.

Liten driftsbygning, Møvig, Vågsbygd

Sommerfjøs, Lindebøskogen, Flekkerøy

Stabbur, Knarrestad, Tveit

Stabburet på Eg skiller seg imidlertid ut i størrelse og utforming (utskjæringer og dekor). Det er relativt nytt og representerer kanskje ingen tradisjon i distriktet.

Andre uthus som bryggerhus, skjul o.l. er vanligvis små og med et enkelt eksteriør. I mange tilfeller ble bryggerhuset bygget til på baksiden av våningshuset.

Det er registrert et fåtall badstuer. Disse er lave, laftede småhus og ble også brukt til korntørring o.l.

Noen få smier er registrert. Disse er helt enkle, små hus oftest uten vinduer.

Jordkjellere ble mer eller mindre bygget inn i terrenget. Veggene var av stein eller jord/terreng, oppå ble det lagt et saltak eller pulttak.

Brønnhusene, utformet som et lite saltak eller med pyramideform, ble reist over brønnene som ofte har imponerende steinsatte vegger.

Sjøbuene langs kysten ble vanligvis brukt til oppbevaring av redskap og som arbeidsrom. Båtene har stort sett ligget ute hele året uten spesielle båthus.

De eldste sjøbuene er fra første del av 1800-tallet og laftet. Det er kun registrert to av disse.

Sjøbuene fra omkring århundreskiftet er oppført i bindingsverk som små enkle bygninger, ofte uten vinduer, tegltekte og med stående umalt tømmermannskledning. Døra var ofte plassert i gavlen som vendte mot sjøen.

Utover i vårt århundre ble buene større og fikk vinduer. Noen av disse sjøbuene ligger med langveggen vendt mot sjøen, og døra ble også ofte plassert på denne veggen. Andre ligger med gavlen mot sjøen og innredet slik at båten kan "legges under tak".

Større sjøhus og lagerbygninger tilknyttet hav-

Badstue, Lykkedrange

Smie, Timenes, Randesund

Jordkjeller, Medbøe, Flekkerøy

nevirkomheten var svært vanlig tidligere. De få som er bevart finnes på Bragdøya, Lund og ved Kvadraturen.

3.4. Tunformer og andre bygningsmessige særtrekk

På 1800-tallet foregikk det store utskiftninger i bygningsmassen. Gårdsbygninger ble revet og ofte flyttet fra et stort fellestun ut til nye eiendommer hvor den enkelte bruker dannet sitt eget tun. Det har derfor vært store endringer i dette århundre, både av bygninger og organiseringen av disse.

Måten å organisere bebyggelsen på og landskapets karakter spiller sammen og bidrar til å gi de forskjellige steder sitt særpreg.

- I kystdistriktet er husene organisert etter terrenget. Dette gir uregelmessige tunformer. Bygningene er små og kan derfor lett tilpasses det kupert terrenget. Dette gir spennende miljøer med fine romopplevelser. Samspillet mellom det varierte terrenget og bebyggelsen er typisk for kystbebyggelsen. Ute ved kysten er ofte boligen plassert med utsikt til sjøen hvilket også gjør den godt synlig fra sjøen.

- Lenger inn fra kysten ligger vanligvis bebyggelsen i tilknytning til de dyrkede områder, men i utkanten av disse, ofte inn mot skogen eller på en liten haug. Dette sparer de dyrkbare arealer. Det er også ofte praktisk å legge atkomst i overgangen mellom skog og åker. Ligger bygningene på en rekke, går alminnelig vei forbi og videre til neste gård.

- I "flatbygdene", særlig områdene langs de to store elvene, er gårdsbygningene klart geometrisk orientert. Driftsbygning og bolig ble plassert parallellt eller vinkelrett på hverandre. I det åpne landskapet har en vært mer uavhengig av terrenget. Organiseringen er praktisk og også den minst arealkrevende og den beste ut fra jordvern hensyn. Boligen ble vendt mot syd eller mot der folk ferdes, om det var elv eller landevei.

Det såkalte Torridalstunet ser vi flere steder i regionen, men særlig i Torridalen. Bolig og driftsbygning ligger parallellt med hverandre og knyttes sammen med en fløybygning. Denne var tid-

Kystbebyggelse, Mæbø, Flekkerøy

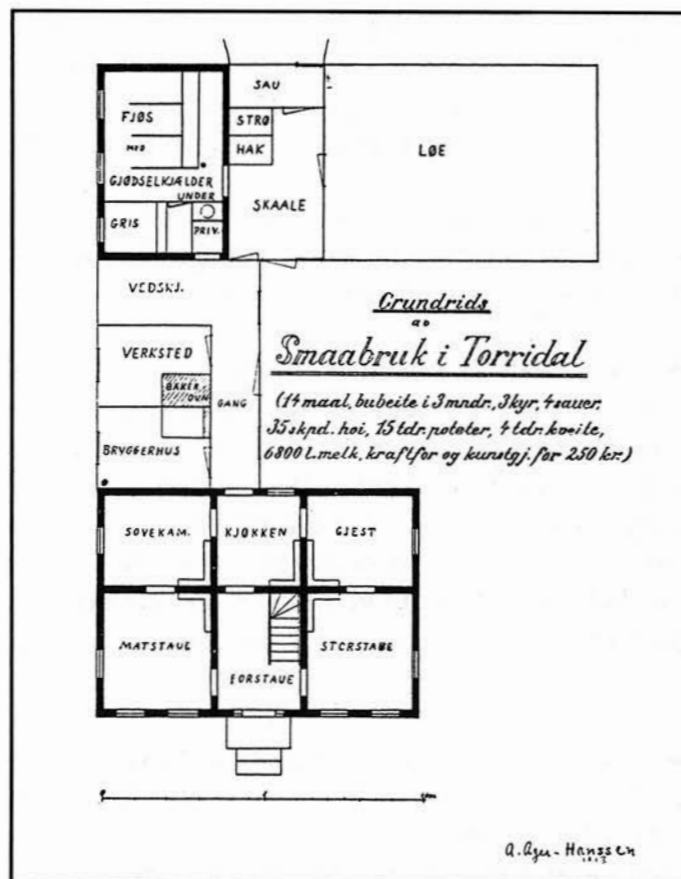
Rekkebebyggelse, Strømme, Randesund

Torridalstun, Mosby

ligere bare et halvtakskur, men senere ble det plass til bryggerhus og verksted. Dette gir anledning til å gå fra bolig til driftsbygning innomhus og har også vært praktisk på andre måter. Denne tunløsningen er antageligvis ikke gammel. D.Koren antar i 1914 at Tobienborg på Lund, bygget i 1860, er det sted hvor man først benyttet denne bygge-måten.

Typisk for Tveit er bryggerhuset som ble bygd på boligens bakside på tvers av denne. På de små firevindushusene har bryggerhuset nesten blitt like stort som boligen.

Torridalstun, Mosby
(Fra "Omkring Lindesnes" 1914)

3.5. Kirker

Med unntak av middelalderkirkene er det bare en kirke av eldre dato utenfor Kvadraturen; Randesund Kirke som stod ferdig i 1864.

3.6. Andre bygninger

En del bygninger faller utenfor de tradisjonelle bolig og gårdsbygningene. Det gjelder bl.a. enkelte skolehus, bedehus, stasjonsbygninger og lysthus.

Skolehusene fra siste halvdel av forrige århundre er lett gjenkjennelig, og var karakteristiske innslag i bygdene. Hver grend hadde sin egen skole. Til skolehuset hørte også det lille uthuset med skjul og do.

Av skolebygningene i Kvadraturen er de fleste revet. Tordenskjoldsgate skole er nå reddet for ettertiden og dette er gledelig fordi det var den eneste skolebygning av tre som ble bygget som skole.

Også bedehusene har en spesiell historie, og utformingen har mye til felles med skolehusene.

Vatne Skole, Randesund

Stasjonsbygningen på Mosby representerer også en spesiell funksjon. Flere av stasjonsbygningene langs Setesdalsbanen fikk en lignende utforming; så som Vennessla, Grovane, Iveland og Hægeland.

Det var vanlig at man på de store gårdene hadde et lite lysthus i det velpleide hageanlegget. På Boen står det fortsatt et lysthus i hagen. Dette er det siste av de finere eldre lysthusene. På Eg finnes også et par lysthus, men disse har en mye enklere utforming og er av relativt nyere dato.

Drangsholt Bedehus.

3.7. Konstruksjon, materialer og farger

Boligene er av forskjellig konstruksjon, materialer og farger. Fra de eldre tider ble boligene laftet. Senere ble de utført i bindingsverk. Tradisjonen med hvitmalte hus er relativt ny. Billigere farger ble ofte brukt, særlig på mindre synlige steder.

De eldste boligene er laftet, senere gikk man over til mer materialbesparende konstruksjoner. I Kvadraturen ble f.eks. et stort antall av boligene fra 1860 og utover oppført som reisverksbygninger og fylt med stående plank. Man kunne da kle huset med en gang uten å vente på at det skulle sette seg.

Omkring 1800 ble mange av den tids herskapsboliger oppført i utmurt bindingsverk. Husene ble imidlertid kledd, og konstruksjonen er derfor ikke synlig på samme måte som i Danmark og Tyskland. Hovedbygningen på Boen og deler av Stiftegården har en slik konstruksjon.

I dag males de fleste eldre hus helt hvite. Dette

er en relativt ny tradisjon, og en bør kanskje ved restaureringer og vanlig vedlikehold se om det er mulig å finne tilbake til eldre fargesettinger. Av økonomiske grunner ble ofte bare forsiden av husene malt hvite. Billige farger som oker og rødt ble brukt på de andre fasadene.

Fargene framhevet vanligvis bygningsdetaljene. Særlig sveitserstilen brukte kontrasterende og sterke farger. Hovedbygningene på Kjos og Andøya hadde f.eks. opprinnelig andre og flere farger enn dagens eneste hvite.

Andre kulturminner enn bygninger er lite undersøkt i denne forbindelse. Det er derfor viktig at det ved revidering av planen gjøres nye registreringer og vurderinger.

3.8. Sjøfartsminner

Handel, sjøfart og losing var avgjørende for bosetningen langs kysten. I havnene var det gjestegiverier og stor aktivitet. Det er forholdsvis få faste kulturminner i Kristiansand som viser dette. På steder hvor det har vært tollsted, uthavn eller gjestegiveri, har vi ikke mange synlige minner som forteller om dette.

Fortøyningsringer og varpstolper (ringbolter og kryssholt) finnes i stort antall, særlig på Møvig og i Randesund. Det skal også være flere av disse på Flekkerøya. For å bruke disse ringene måtte en betale "ringpenger" til eierne. En tidfesting av alle ringene og typifisering foreligger ennå ikke. Molaug antar i sin "Kysthistorie I" at ringene kom i bruk ca. 1720, etter en forordning som tillot disse. Et dokument fra 1798 forteller om ringer som da ble satt opp på Flekkerøya. Bygdeboka for Randesund forteller om ringer som ble satt opp 1766 og 1783. En må anta at ringer har blitt satt opp etter hvert som det ble behov for dem, helt til utpå slutten av forrige århundre.

Fortøyningsring på Møvig

Kroodden med Indre Flekkerøy havn

Losvardene eller losmurer var utkikkspunkter hvor losene fikk litt ly når de speidet etter skip. Disse var murt opp av stein, runde eller i firkant. I dag er det ofte grodd til rundt disse, slik at sikten til sjøen er dårligere. Det er derfor ikke så lett å forstå hensikten med de arbeider som er gjort. Kompassroser og initialer ble ofte hugget inn i fjellet ved losvardene. Vi finner slike på Lyngøya i Randesund og på Tønnane ved Møvig.

Sjømerkene som var til hjelp for navigering langs kysten er av forskjellig dato. Det er varder, bøyer eller bare malte felt på fjellet.

Kinn og Grønningen fyr (under)

3.9. Tekniske kulturminner

De tekniske kulturminner omfatter også bygningene knyttet til de tekniske innretninger. De eldste tekniske kulturminner knytter seg særlig til utnyttelsen av vannkraften, og omfatter spesielt vannkraft til møllebruk, oppgangssagverk, papirfabrikk, brennevinsbrenning, foruten lykter, fyr, rester etter hovedveien, steinbroer og annet.

Det var helt avgjørende for gårdene å ha muligheter til å male korn, og kvernhus har det vært i nesten hver eneste lille bekk.

Oppgangssaga kom utpå 1500-tallet og var en forutsetning for tømmereksporten, som igjen var et viktig grunnlag for handel og bosetning på Sørlandskysten. Det finnes mange stemmer og andre rester etter utnyttelsen av vannkraften, men det er bare bevart et kvernhus og ei vannsag. Denne er riktignok drevet med elektrisitet i dag. Ei potetmølle av nyere dato er registrert.

I dag er det få faste kulturminner igjen av den industri som fantes omkring Kristiansand på 1700-tallet og fra den gryende industrireisningen fra 1800 og utover, f.eks. vindmøller, teglverk, reperbanen m.m. Utnyttelsen av Jegersbergvassdraget (se kap.13) gav f.eks. kraft til møllebruk, kledestampe, papirfabrikk, brennevinsbrenneri, bomullspinneri/veveri m.m.

Fyrene har en spesiell historie og betydning. Disse er særlig viktige objekter i kulturminnesammenheng. De tre fyrene i kommunen er markante innslag i kystmiljøet, og særlig er Oksø og Grønningen dominerende og fungerer som en port inn mot byen.

Faste kulturminner tilknyttet samferdsel bør også nevnes. I skog- og heiområdene finnes flere gamle driftsveier, og mange av disse er forseggjorte med steinsetninger, stabbesteiner, steinklopper og steinbroer. Det finnes også rester etter eldre hovedveier som var viktige ferdselsårer mellom byene så som Postveien, Gamle Flekkerøyvei, Øvre Strai og Gamle Mandalsvei. Mange steder har det blitt lagt nye veitraser over de gamle, eller de har blitt utvidet og utbedret. Mange av de eldre veiene som ikke brukes forfaller eller gror til. Det er viktig å finne en løsning for vedlikeholdet av disse veiene.

Stem ved Jegersbergvannet

Kalkovn på Ryen, Tveit

Liten, forseggjort jernbanebro,

Setesdalsbanen ble anlagt i 1896. Langs denne finnes det flere overganger og småbroer av huggen stein i et solid håndverk.

3.10 Parker og alléer

I tilknytning til lystgårdene ble det også anlagt fine hager. Disse trenger større omsorg og pleie enn bygninger, og er ikke bevart i samme grad som bygningene.

Det er bare på Gimle, Boen og Myren at hagene er bevart som større anlegg. Idealene for disse var den fri engelske landskapsstil. Ellers finnes det rester av hageanlegg flere steder, som alléer eller enkeltrær. Parkanlegget i Ravnedalen er helt unikt og kommer i en særstilling.

Allébeplantninger langs veier gir fine romvirkninger i landskapet og framhever også bygninger eller veiføringen i landskapet.

Festningsgata mot Tresse.

3.11 Bebyggelse fra etter 1930

Flere steder i kommunen, men spesielt på Lund, Grim og i Hannevik er det gode eksempler på tidstypisk arkitektur fra 1930-årene og senere. Mange av disse husene er tegnet av noen av Norges mest anerkjente arkitekter.

Også Kristiansandsarkitektene som arbeidet i 30-40- og 50-årene har etterlatt seg mange bygg av høy estetisk kvalitet. Foreløpig er kanskje ikke disse byggene i faresonen når det gjelder riving, men en ser allerede eksempler på at de opprinnelige vinduene blir skiftet ut med nye, uten den pietet som bør vises overfor et hus med helhetspreg.

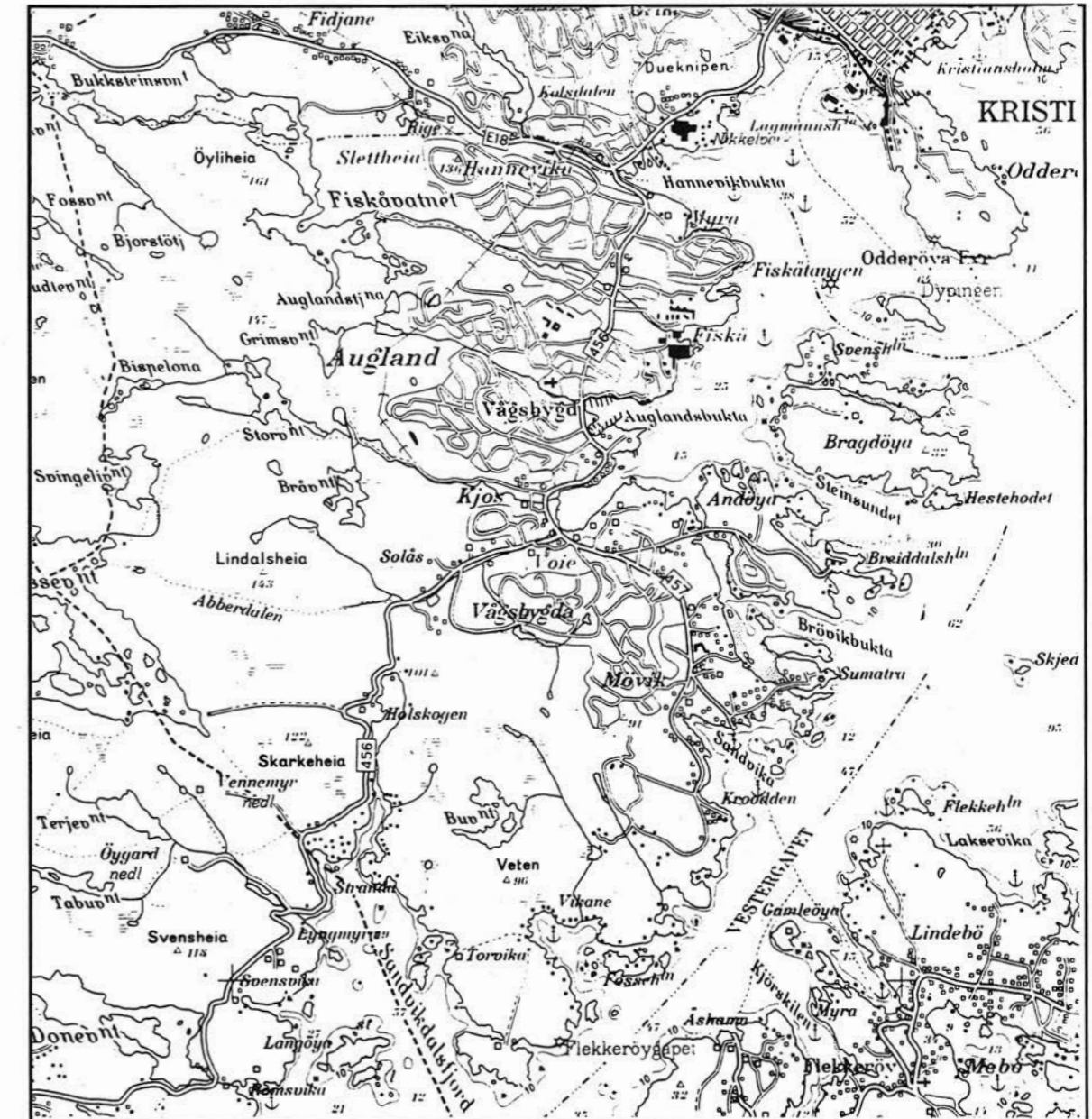
Ved senere revisjon av kulturminneplanen bør disse bygningene vies spesielt oppmerksomhet. Kan hende vil det være naturlig at en i samarbeid med den lokale arkitektforeningen registrerer de mest verdifulle av disse bygningene, selv om de er av nyere dato, slik at en også kan få gitt disse et mer formelt vern.

Enebolig, Arenfeldtsvei

4. Vågsbygd

Vågsbygd er den bydel som er sterkest preget av ny bebyggelse, hovedsaklig fra tiden etter 1945. Opp til den tid var bydelen dominert av landbruksbebyggelse. Men industriutbygging på Lumber og Fiskå hadde allerede resultert i at villabebyggelsen hadde begynt å bre seg der.

Det alt vesentlige av dyrkede arealer i Vågsbygd er bevart. Disse utgjør viktige grønne lunger i landskapet. Det er av fundamental betydning for landskapskarakteren at disse områder fortsatt bevares, selv om deres verdi som jordbruksland er begrenset.

Komitéen vil vise til det idéprosjekt som ble utarbeidet i 1989, "Kystkultur og nærmiljø i Vågsbygd". Det har til hensikt å vise tilrettelegging av kulturminner og kystmiljø i pedagogisk og næringsmessig sammenheng. De viktigste kulturminner i Vågsbygd er tatt med i dette prosjektet.

4.1. Særlig verdifulle miljøer

Vågsbygd har en rekke verdifulle kulturmiljø, fra Kjos og Voies grønne områder og videre utover Brøvig og Møvig til Indre Flekkerøy havn med sine viktige maritime kulturminner.

Kulturlandskapet på Kjos og Voie ligger fortsatt som en stor grønn lunge i et ellers bebyggt område. Her ligger også flere eldre gårdstun med bevaringsverdig bebyggelse. Sammenhengen og størrelsen på området med Kjosbukta og Kjos Gård øker verdien av dette området.

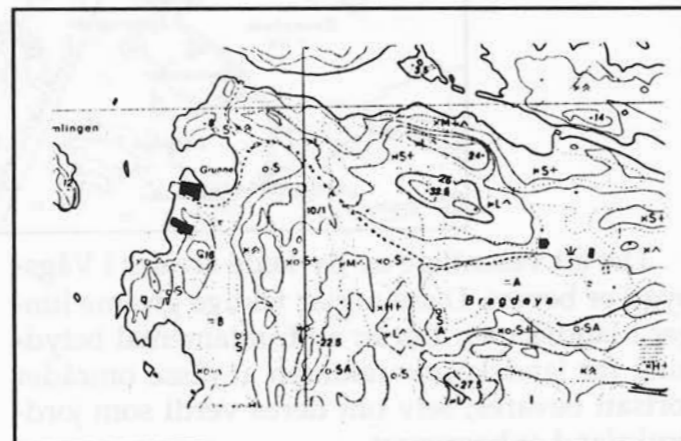
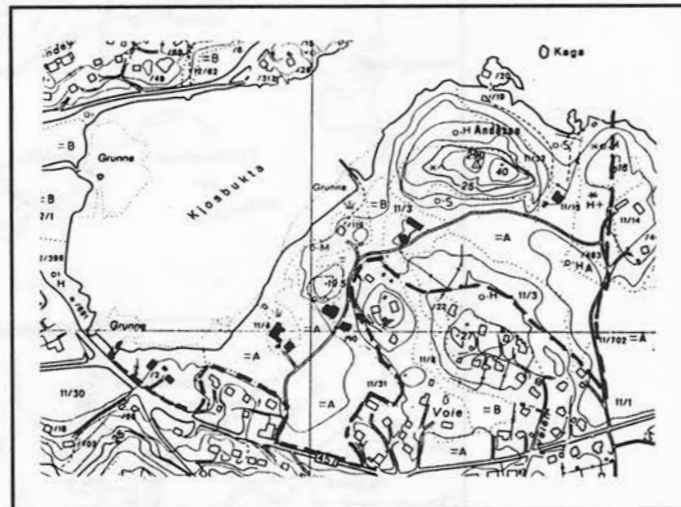
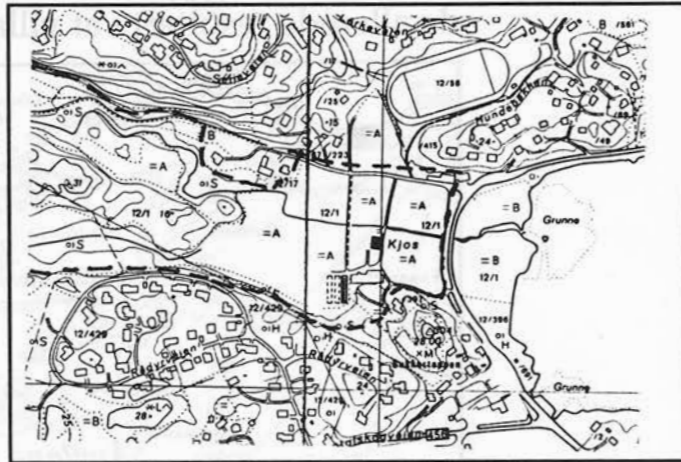
Kjos og dalen med Kvernebekken må ses i sammenheng med kulturlandskapet som strekker seg videre til Voie, Brøvig og Møvig. Bygningene og området bør reguleres til en kombinasjon av spesialområde bevaring og landbruksformål.

Det området i Vågsbygd som kanskje har den mest interessante historie er Møvig med omkringliggende sjø- og landområder.

Havna, Indre Flekkerøy Havn, var meget viktig på 1500-tallet og er en medvirkende årsak til at Kristiansand ble grunnlagt. En "utgravning" på et areal på 4x14m i havnebassenget gav ca. 2000 enkeltfunn. Selv om mange av disse var av beskjeden karakter, viser dette at det kan ligge uvurderlig kulturhistoriske skatter under havbunnen. I stor grad bør disse bli liggende hvor de er, fordi det kreves omfattende konserveringsarbeider om de tas opp. "Utgravning" bør således bare skje som ledd i vitenskaplige forskningsprosjekter.

Områdets viktige historie er ikke så tydelig i dag. Ved siden av Tollbua skal det f.eks ha vært to eller tre toetasjes bygninger i strandområdet. Dette har nok gitt havna her et mer monumentalt preg enn hva som er tilfellet i dag.

Kulturminnekomiteén vil påpeke at Møvigområdet, fra Krodden og til Batteriodden, er et av våre viktigste kulturhistoriske referanseområder. Særlig viktige kulturminner i denne sammenheng er Fredriksholm festning, Batteriodden, Tollstasjonen, fortø-

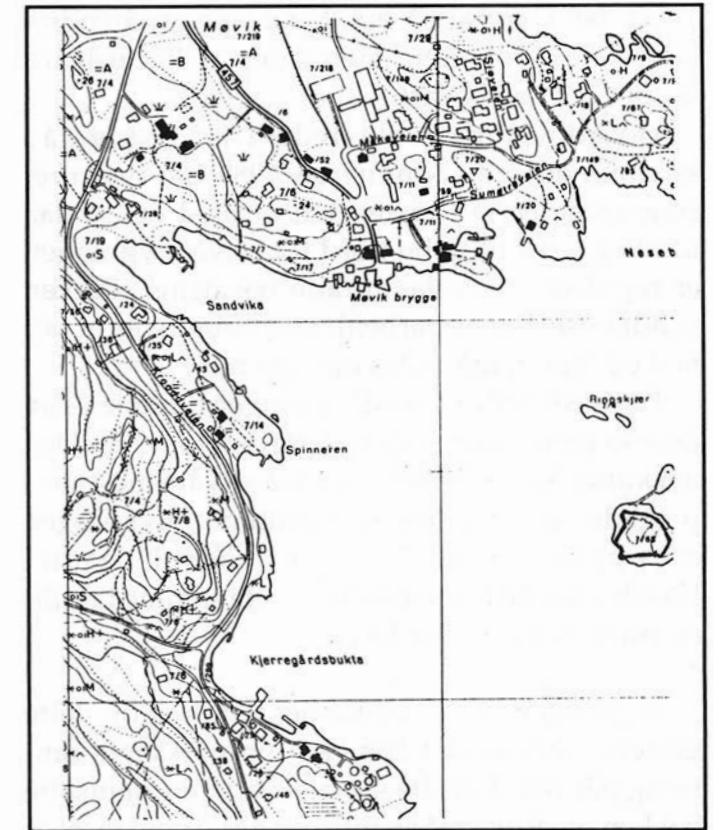

bygdsgov .A

yningsringer, kompassrose og inskripsjoner på Tønnane. Også Kapelldalen og Gamleøya er områder med historisk verdi. Kanon og kasematt (overdekket kononstilling) på Tønnane er viktige minner fra siste verdenskrig og vil kunne bli en del av det framtidige forsvarsmuséet på Møvig. Kulturminnene her må innpasses i en samlet plan for området.

Bragdøya er ervervet av kommunen for fritidsformål. De gamle bygningene her har stor verdi og blir nå restaurert. Det er også planer om en 4H forsøksgård, og gjenreising av nye driftsbygninger på de gamle murene.

Dette vil kunne gjenskape noe av det tradisjonelle kystjordbrukslandskapet og være av stor verdi i kulturminnesammenheng. Bragdøya er allerede sikret som offentlig areal. De kulturhistoriske verdier på øya må ses i sammenheng med bruken av øya som friområde.

4.2. Særlig verdifulle kulturminner

Vågsbygd rommer en rekke særlig verdifulle kulturminner. Noen av dem er av betydning ut over lokal interesse. Blant dem kommer Andøya Gård, Kjos Gård med bl.a. sitt store, verdifulle interiør, Myren Gård med sitt imponerende parkanlegg, forsvarsminner som Fredriksholm Festning og en lang rekke minner fra siste krig. Dessuten minner fra handel, skipsfart, transport og landbruk.

Hovedbygningen på Andøya Gård er oppført like etter 1813 av byskriver van Kervel. Bygningen er preget av empiren og er sterkt engelsk påvirket.

Det skal ha vært et vakkert parkanlegg omkring bygningen på gården. Jordveien på de flate partier har "strålet" ut fra gårdsanlegget, og representerte i sin tid et vakkert kulturlandskap i en typisk sørlandsnatur. I årene 1850-54 var gården i Ole Bulls eie.

Hovedbygningen på Andøya Gård under restaurering

Ny bebyggelse på øya har i stor grad endret landskapskarakteren, men deler av kulturlandskapet er ennå bevart.

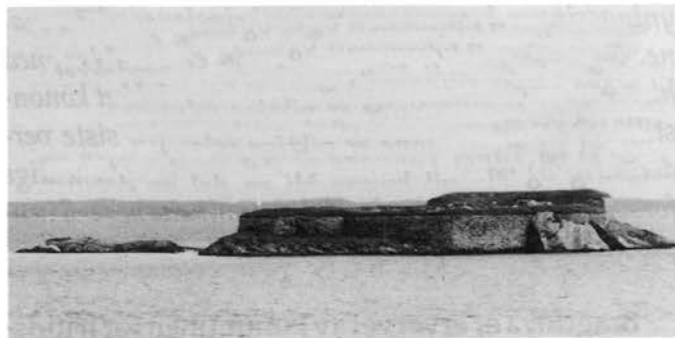
Hovedbygningen ble fredet i 1923 og er nå i kommunens eie. Sommeren 1989 ble restaureringsarbeider satt igang. Huset med ca. 10 daa tomt og tomt til sjøbu nord for hovedbygningen er regulert til spesialområde bevaring. Parken rundt huset bør opparbeides og sjøbua som er tatt ned og lagret, må settes opp igjen.

På Kjos Gård er hovedbygningen den eneste av de seks gamle bygninger på gården som står. Den må kunne karakteriseres som et av våre mest særpregede og verdifulle kulturminner. Bygningen er oppført i 1785-88 av konsul Daniel Isaachsen. Gården har siden vært i samme familien Isaachsens/Willochs eie

Bygningen har et monumentalt preg og dette understrekes av det åpne kulturlandskapet omkring gården. Enkelte større trær, den steinsatte bekken og de to små steinbroene like ved huset er viktige elementer i dette landskapet. Særlig viktig er alléen på nordsiden av huset. Den bidrar ytterligere til den flotte fjernvirkningen bygningen har.

Hovedbygningen ble fredet i 1923. Interiøret er blant de best bevarte i kommunen fra 1700- og 1800-tallet. Det har også stor verdi i nasjonal sammenheng. Det bør tas et initiativ for å få montert røyk/brannvarslere med direkte linje til brannstasjonen evt. foreta andre brannsikringstiltak. Formannskapet har tidligere vedtatt å delta i brannsikring av verdifulle gamle bygninger.

Bak gården går et lite dalføre med Kvernebekken og dyrkede arealer. Her lå kvern og sag, og i endene av vannene innenfor er det flere stemmer, hvorav noen er fra begynnelsen av 1800-tallet. Det var kverndrift her i alle fall fra 1609. Området har stor verdi som kulturlandskap og som friluftsområde.

Fredriksholm Festning

Kjos gård - hovedbygning, allé og kulturlandskap

Myren Gård

Det bør utarbeides en reguleringsplan for området der bevarings-, landbruks- og friluftsinnteressene ivaretas. Det er viktig å sikre virkningen av bygningen i landskapet og selve landskapskarakteren.

Hovedbygningen og uthusene på Myren Gård er bygget av konsul Wildt i 1854. Bygningene er av de mest stilrene og tidligste sveitserhus i lan-

det og har meget stor verdi både med hensyn til eksteriør og interiør. Verdien av bygningene forsterkes ytterligere av parkanlegget som ble tegnet i 1860 av gartner Poul Holst Poulsen. Det ble anlagt i engelsk landskapsstil og har beholdt sin opprinnelige form fram til i dag.

I parken ligger også den opprinnelig gårdsbygningen som kan være den bygningen som ble påbegynt her i 1817.

Myren Gård er ikke formelt fredet, men ved kommunens overtagelse av eiendommen ble det satt som betingelser at hovedbygningen og parken skulle bevares. Park og bygninger er fredningsverdige.

Fredriksholm Festning ble påbegynt i 1656. Den ble ødelagt av engelskmenn i 1807 og delvis restaurert året etter. I 1874 ble Fredriksholm nedlagt. På Batteriodden ble det anlagt festningsverk i 1808-09 for å dekke baksiden av Fredriksholm. Ca. 1850 ble dette batteri nedlagt.

Fredriksholm er på grunn av sin historie et meget viktig og verdifullt kulturminne og må tas vare på.

Det flotte toetasjes Møvig tollsted dominerer strandområdet og vitner om at stedet tidligere hadde stor betydning. Våningshuset og tre uthusbygninger er oppført på slutten av 1700-tallet eller tidlig på 1800-tallet, sjøbua antageligvis noe senere på 1800-tallet.

Hele bygningsgruppen bør fredes formelt. I dag er alle bygninger unntatt sjøbua listeført som fredningsverdige i statens eie. Området rundt bør ikke bli bebygget.

Kanon og kasematt på Tønnane, Møvig, er viktige minner fra siste verdenskrig. Disse vil kunne gå inn som en del av det framtidige forsvarsmuseet.

Christiansand Tørdokkompagni anla tørdokka på Bredalsholmen i 1876. Den ble utvidet fra

Kanon og kasematt, Møvig

Tørdokka på Bredalsholmen

Møvig Tollsted.

1929 og noen år framover. Dokka er kjøpt av kommunen med støtte fra statlige organer. Den er et relativt godt bevart teknisk kulturminne og skal benyttes til reparasjon og vedlikehold av veteran skip. For tiden blir det utført bygningsmessige sikringsarbeider, og i reguleringsplan er dokk og bygninger foreslått som spesialområde bevaring.

4.3. Andre bevaringsverdige kulturminner

Vågsbygd har en rekke andre bevaringsverdige bygninger av forskjellig alder og slag, knyttet til landbruks- og kystkultur.

Sumatra (gnr. 7, bnr. 10). Hovedbygning og driftsbygning ble oppført i 1814. Hovedbygningen ble tilbygd i 1934 og i 1985.

Bygningene og et område rundt bør reguleres til spesialområde bevaring. Spesielt driftsbygningen er verdifull idet det opprinnelige utseendet er godt bevart.

Brøvig (gnr. 8, bnr. 1). Hovedbygningen ble oppført mellom 1802 og 1817 av generalskipsmåler Olrog. Rundt århundreskiftet fikk den sitt nåværende utseende, med kvist og saltak - tidligere var taket halvvalmet. Driftsbygningen ble oppført i 1903-05.

Bygningene og et område framfor hovedbygningen bør reguleres til spesialområde bevaring.

Holskog (gnr. 12, bnr. 4). På "Eganborg" ligger en meget karakteristisk bygning som ble oppført i 1811-12 i utmurt bindingsverk (med hollandsk tegl). Både denne og andre bygninger på gården er gjengitt på malerier av Olaf Isaachsen.

Bygningen er utbedret med lån på antikvarisk grunnlag. Andre eldre bygninger av verdi er staburet. Den andre boligen på gården er vesentlig endret.

Haugen "Eganborg" og huset bør reguleres til spesialområde bevaring.

Fiskå (gnr. 14, bnr. 1). Våningshuset fra 1816 er et typisk toetasjes midtgangshus med skjev røsting. Driftsbygningen er fra 1800-tallet. Begge bygningene lider av mangelfullt vedlikehold, særlig driftsbygningen.

Hovedbygningen og om mulig også driftsbygningen bør bevares, på stedet eller ved flytting i samråd med antikvarisk myndighet.

Sumatra

Brøvig

Fiskå

De to store sjøbuene på vestsida av Bragdøya har stor verdi som kulturminne tilknyttet kystkulturen. Det er få gjenværende av denne typen. Buene ble flyttet fra Grimstad og oppført som saltbuer i 1915 og en del av matrialet skal være gammelt skipstømmer. I tilknytning til buene som restaureres av Bragdøya Kystlag, er det også planer om et kystkultursenter. Restaureringen er et samarbeidsprosjekt mellom kommunen og laget.

Midt på øya ligger "Thaulows hus" som ble bygget i 1768. Dette er blitt restaurert av Kristiansand Byselskap. Av gårdsbygningene som hørte til, er det bare steinmurene igjen.

Huset har både antikvarisk verdi og kulturhistorisk verdi; på scenen her skal Thaulows barnebarn Henrik Wergeland og Camilla Collett ha oppført små teaterstykker. Den andre boligen, "Gerrards villa", ble oppført 1914 i sveitserstil. Den brukes i dag som kunstnerbolig.

Voie (gnr. 11, bnr. 13) ble utskilt i 1913, og her ligger hovedbygning og uthus i en meget karakteristisk jugendstil. Bygningene har høy autensitet og ligger vakkert til omgitt av hage og naturlandskap.

Bygningene har høy arkitekturhistorisk verdi og bør bevares. De ligger innen det området på Voie som er omtalt under 4.1.

I hele området fra Kroodden til Batteriodden er det flere fortøyningsringer.

Med tanke på Møvigs historie er disse av stor verdi og bør bevares. Det bør gjøres en nøyaktig kartfesting og vurdering av typer/alder.

På Tønnane, inne på det militære området, finnes kompassrose og inskripsjoner etter losene som satt på utkikk her oppe.

Sjøbuene på Bragdøya

Voie

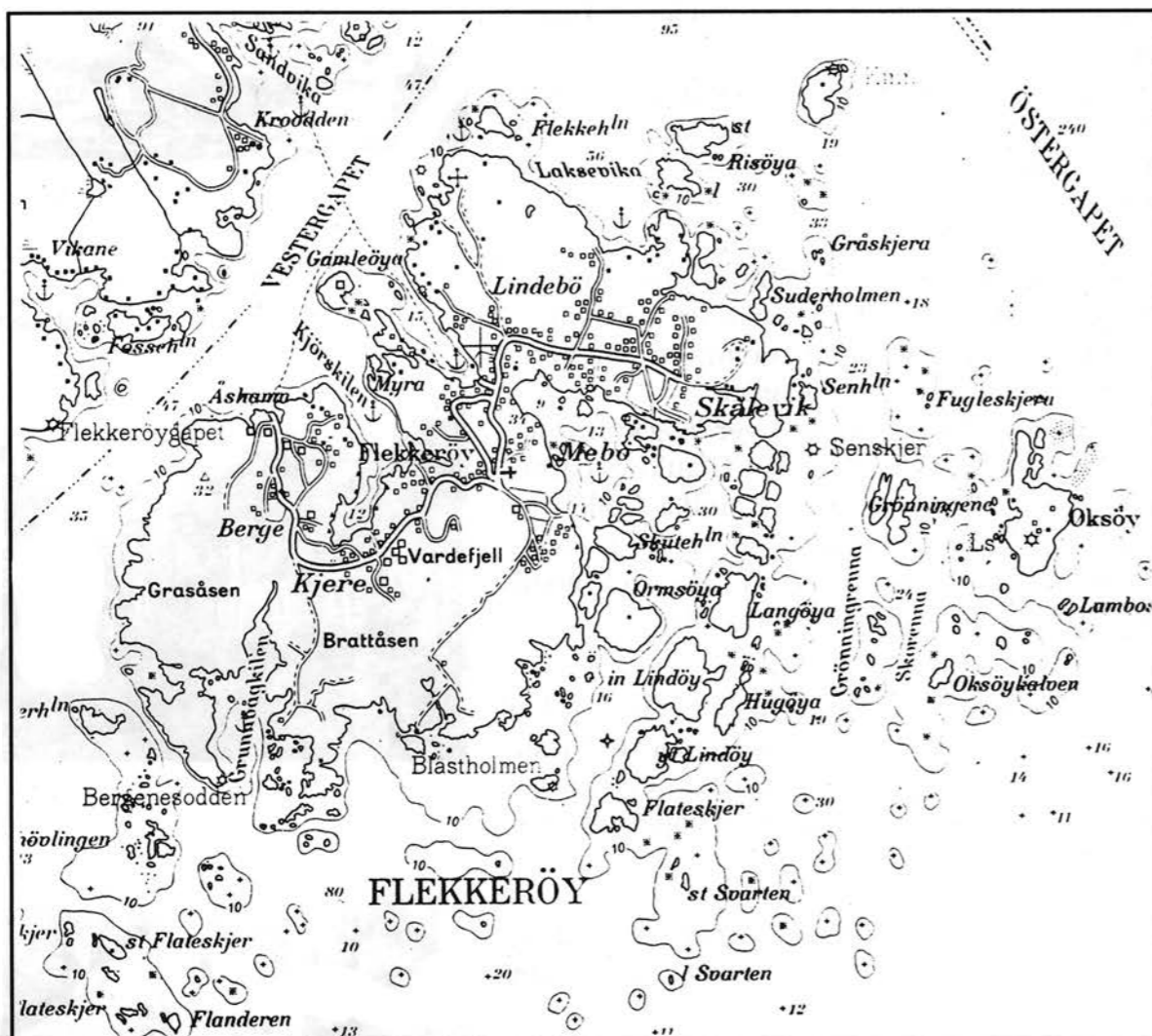

Thaulows hus restaureres av Kristiansand Byselskap

I forbindelse med det framtidige forsvarsmuséet her bør disse bli tilgjengelig for publikum..

5. Flekkerøya

Flekkerøyas historie er interessant kystkulturhistorie. Bosetningen har ikke bare vært tilknyttet fiske og sjøfart, losingen var også viktig. For 200 år siden påtok omtrent alle voksne mannfolk seg losarbeid.

Dette endret seg på 1800-tallet da nye losordninger skjerpet kravene. Det ble samtidig bedre mulighet for å livnære seg bare av fisket. Folketallet økte vesentlig i denne tiden, og brukene ble delt opp i stadig mindre enheter. Jordbruket var bare en tilleggsnæring, men hele øya ble intensivt utnyttet.

I motsetning til mange av uthavnene langs kysten er ikke Flekkerøya et fraflyttingssted. Fortsatt er fisket en hovednæringsvei. Byggeakti-

viteten på øya har vært og er stor, og de gamle tunene og bebyggelsen er ikke bevart så uendrede som de andre uthavnene i landsdelen. Høsten 1989 fikk øya fastlandsforbindelse, og denne kan nok føre til et økt press som ytterlig vil endre landskapskarakter og bygningsmiljø.

Det blir laget en ytterligere detaljering av kommuneplanen for Flekkerøya, og der vil også kulturminnevernet bli viet oppmerksomhet.

5.1. Verdifulle miljøer

Flekkerøya preges ennå av sin fortid med vakre, gamle miljøer, bygninger og hager. Mæbø, Skålevik, Kjere og Berge er blant disse. Det finnes også kulturområder med sommerfjøs, et par stabbur, og ikke å forglemme sjøbuene.

Mæbø er det mest karakteristiske og det best bevarte bygningsmiljøet på øya. Boligene ligger på to høyder og er plassert etter terreng og sikt mot sjøen. Bebyggelsen omkranser ei bukt hvor sjøbuene danner et karakteristisk og tett miljø. Her finnes Flekkerøyas to registrerte stabbur.

Bebyggelsen og miljøet bør vurderes regulert til spesialområde bevaring. Det bør vises stor omtanke ved innpassing av ny bebyggelse i miljøet.

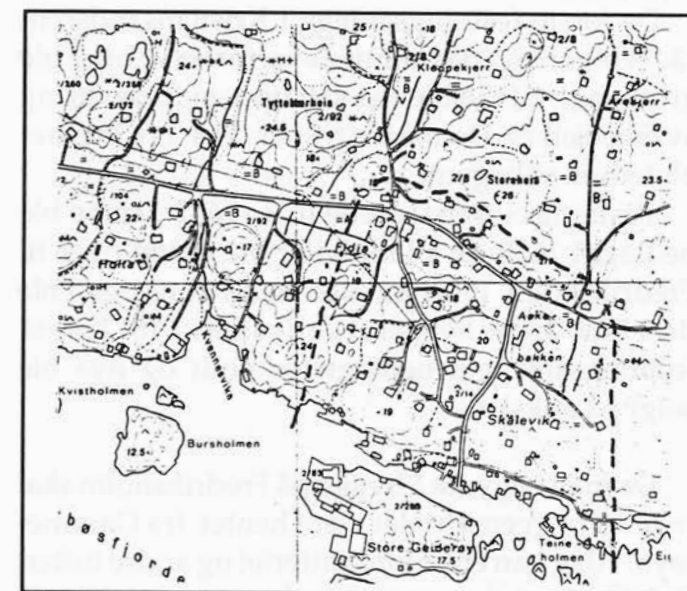
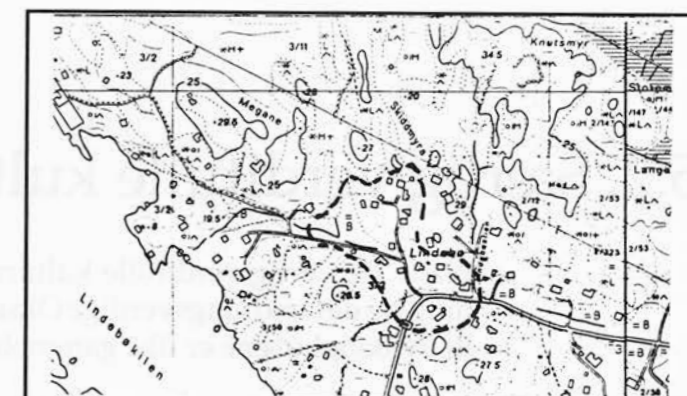
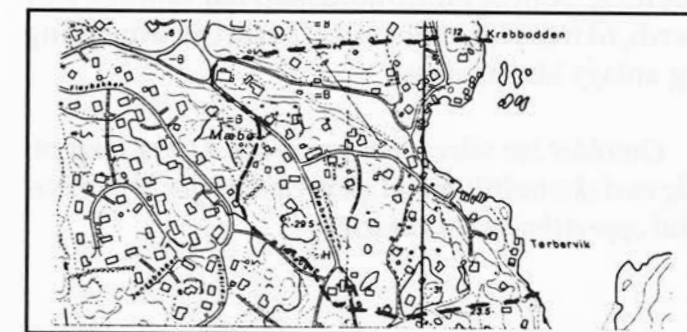
På Lindebø danner en liten samling av eldre bygninger og små åpne jorder et fint miljø, idag delvis gjennomskåret av veier og noe berørt av nyere bebyggelse. Foruten eldre boliger er det tre eldre driftsbygninger. En av disse er i ferd med å forfalle.

Bygningsmiljøet bør reguleres til spesialområde bevaring.

Skålevik omfatter et område med boliger og det karakteristiske Skibbusundet. Skibbusundet er regulert til spesialområde bevaring. Foruten sjøbuene omfatter dette også to bolighus.

Det er naturlig å se Skibbusundet og den øvrige bebyggelse på Skålevik i sammenheng. Selv om bebyggelsen er noe blandet, utgjør den et fint miljø. Området, som er regulert til spesialområde bevaring, bør utvides noe. Det må vises stor omtanke ved innpassing av ny bebyggelse.

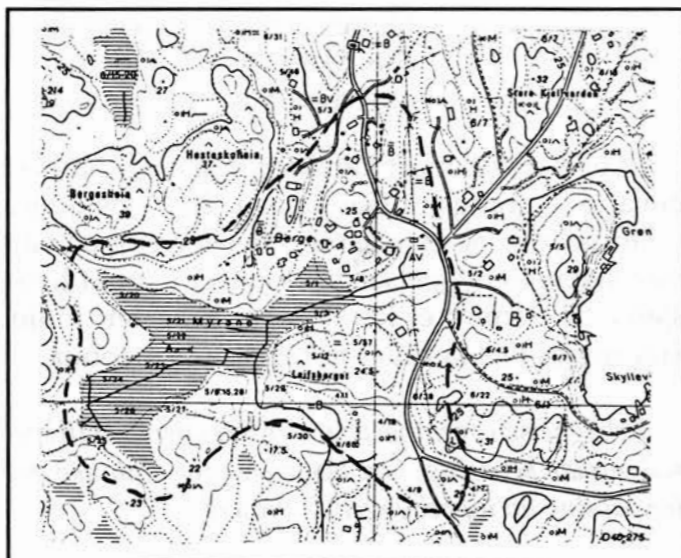
På Berge ligger en del eldre bygninger på en liten høyde med oversikt over det flotte kulturlandskapet hvor det er flere steinmurer etter sommerfjøs. Her står fortsatt to eldre driftsbygninger. To andre er delvis rast sammen.

Den eldre bebyggelsen må bevares/opprettholdes som en markert gruppe og landskapet rundt bør ikke brytes opp av ny bebyggelse.

Lindebøskogen er fortsatt preget av tidligere virksomhet. Her ligger store åpne jorder og murer etter sommerfjøs. Noen av disse har fortsatt taket i behold. Som et kulturlandskap har område stor verdi, til tross for at det vil bli berørt av utbygging og anlagt idrettsplass.

Området bør sikres som friområde. Det er nødvendig med skjøtseltiltak mot gjengroingen for at området skal opprettholde sin karakter.

5.2. Særlig verdifulle kulturminner

Blant de særlig verdifulle kulturminner finner vi Gammeløya, Fredriksholm Festning og det fredningsverdige Oksøy Fyr, som var Norges første fyr med linseapparat. Et av bolighusene er like gammelt som fyret - fra 1832.

De første festningsanlegg i Kristiansandsområdet ble anlagt på Gammeløya, før selve byen ble grunnlagt. I 1556 ble det satt opp en forskansning av eikebjelker. Denne ble revet i 1564. I 1628 ble et blokkhus påbegynt.

Festning ble reist i årene 1636 - 1642. Denne ble nedlagt i 1658 da all aktivitet ble flyttet over til Fredriksholm. I forbindelse med Krimkrigen ble det i 1850-årene bygget et jordbatteri. I 1872 ble så festningsanlegget nedlagt for godt og øya ble solgt på auksjon.

Da man begynte å bygge på Fredriksholm skal mye av byggematerialet være hentet fra Gammeløya. I dag kan en se jordbatteriet og andre tufter, steinstrukturer og rester av byggemateriale som teglstein og skifer.

Gammeløya har betydelig historisk interesse. Even-

tuelle tiltak her må underordnes hensynet til kulturminnene. En mer fullstendig oppmåling og kartfesting/registrering av restene etter forsvarsverkene bør settes i gang.

Oksøy Fyr ble opprettet i 1832. Fyret var det første med linseapparat, og Norge var det tredje land i verden som innførte dette systemet. I 1900 ble det gamle mursteinstårnet tatt ned og erstattet med et støpejernstårn.

Foruten fyrtårnet finnes i dag 11 bygninger og flere grunnmurrester, deriblant muren etter det gamle tårnet. Ett av de tre bolighusene skriver seg fra 1832.

Fyret med tilhørende bygninger er et meget viktig kystkulturminne og må bevares. Fylkeskonservatoren har foreslått at fyret listeføres som fredningsverdig. Dette er foreløpig ikke akseptert av kystverket.

5.3. Andre bevaringsverdige kulturminner

Flekkerøya har en interessant kulturhistorie og en rekke verdifulle bygninger og miljøer. Blant disse er Skålevik, Moes Villa "Flekken", Bråbenken og en rekke fortøyningsringer.

Skålevik (gnr. 3, bnr. 17, 33) skal være oppført i 1864, uthuset på 1800- tallet en gang. Bygningene er sammenbygget og utgjør et flott autentisk anlegg. Boligen er av den typen som har dannet utgangspunkt for midtgangshusene. Bygningene er regulert til spesialområde bevaring i tilknytning til Skibbusundet.

På en liten flate med utsikt over Ytre Lindebøkil ligger Moes Villa (også kalt "Flekken") som er oppført i 1912. Den har klare trekk av dragestilen. Denne hentet sin inspirasjon fra de norske bygger. I dette tilfellet er to bygningskropper satt sammen, idet den "enetasjes stuen" utgjør peisestua, mens "stabburet" utgjør den toetasjes delen med utkraget overetasje. (Huset har klare likhetstrekk med typetegninger utført av Sigurd R. Guldbrandsen og publisert i "Egne Hjem" i 1906 og 1913.)

Bygningen var opprinnelig feriested for en privatmann. Idag eies den av Postverket og brukes som hytte for de ansatte. En del av interiøret er fortsatt intakt.

Selv om bygningen ikke er av stor antikvarisk verdi, har den arkitekturhistorisk verdi og bør bevares. Bygningmessige arbeider bør godkjennes av antikvarisk myndighet før de settes i gang.

På holmen Bråbenken ble det i 1637 bygget en bråbenk for kjølhaling av seilskutene. 12 hull, 40x40x40cm, ble hugget i inn i fjellet for kranfoten - 6 på holmen og 6 på landsiden. Ringer til fortøyning ble også satt opp.

Fortøyningsringene som finnes flere steder er ikke registrert - dette må gjøres og tas med ved revideringen av planen.

Skålevik (Over) Moes Villa "Flekken" (Under)

Eldre driftsbygning, Lindebø

5.4. Andre kommentarer

Det er ikke de enkeltstående kulturminner som preger Flekkerøya, men eldre bebyggelse og kulturlandskap som i fellesskap danner et karakteristisk og trivelig miljø. Et særpreg fra mellomkrigsårene er at øyas lokale snekkere utviklet en egenartet stil som ennå preger, og forsterker, opplevelsen av et særpreget kystmiljø.

Den gamle bebyggelsen lå samlet på de gamle gårdene Berge, Kjære, Mæbø, Lindebø og Skålevik. Her ligger fremdeles de fleste eldre hus på øya, men p.g.a. utskiftninger og riving av hus i nyere tid (særlig uthus) er ikke de "tette" tunene så tydelige lenger. I tillegg har ny bebyggelse "sprengt" de gamle bygningsmiljøene. Denne utviklingen skjøt særlig fart omkring århundreskiftet da bebyggelsen "klatret" opp på hauger og knatter man ikke hadde bygd på før.

Skålevik - et flott autentisk miljø

Den eldre bebyggelsen i seg selv er også i stor grad endret ved til- og påbygginger og ved bruk av nye bygningsdeler og materialer som f.eks. eternitt.

Fra Mæbø

Til tross for endringer er det likevel klare kvaliteter til stede; en menneskelig skala på både bebyggelse og landskap, et opplevelsesrikt samspill mellom terreng og bebyggelse, eldre selvgrodde tunformer og et rikt kulturlandskap. De smale og svingete veiene er fortsatt tilpasset øyas topografi og forsterker opplevelsen av et særegent kystmiljø.

Fra Lindebøskogen, kulturlandskap

Komiteén vil peke på Flekkerøyas interessante kulturhistorie. Generelt bør en søke å opprettholde den eldre bebyggelsestruktur. Nye hus og anlegg må ikke bryte med det eksisterende miljø m.h.t. form og størrelse.

På Flekkerøya har vi fortsatt flere steder bevart det typiske kystkulturlandskapet, hvor hver minste jordflekk ble utnyttet. Rydningsrøyser, steingjerder, rester av sommerfjøs, små jorder og åkerlapper finnes fremdeles i stort antall.

Dette landskapet er i ferd med å endre form, det bygges ned eller "gjenerobres" av naturen. Det aller meste av husdyrhold er opphørt.

Komiteén vil peke på at selv om landskapet ikke brukes i næringsmessig sammenheng i dag, så har det likevel stor verdi i historisk- og rekreasjonsmessig sammenheng og som en kontrast til utbygde områder.

Sjøbubebyggelsen preger store deler av kystlinjen: i Kjærskilen, Lindebøkilen, Ytre Lindebøkil, Mæbøfjorden og innerst i Grunnevågkilen.

Av mer "tette" miljøer skiller Skibbusundet og Mæbø seg ut.

Sjøbumiljøet på Flekkerøya er som boligmiljøet preget av endringer. De eldre sjøbuene danner ikke noe enhetlig miljø, men ligger sammen med buer fra mellomkrigstiden og helt nye buer. De nye buene har spredd seg utover et stadig større areal. Men selv de relativt nye sjøbuene representerer kulturhistorie og er fortsatt i bruk på delvis tradisjonell måte.

Sjøbumiljøet er noe av det mest typiske for Flekkerøya og må vies særlig oppmerksomhet.

En bør derfor unngå "sjøbuhytter". De aller eldste og autentiske buene bør bevares uforandret, og en bør også søke å opprettholde de tradisjonelle buene fra mellomkrigstiden.

I perioden fra 1925 til 1940 bygget øyas lokale snekkere en karakteristisk hustype som ennå preger bygningsmiljøet. Bygningene var en slags videreutvikling av sveitserstilen, men de tok også med seg trekk fra jugendstilen. Husene er preget av en enkel detaljering, et tungt halvvalmet tak og kvist, ofte den også med halvvalm. Disse bygningene var større og mer ruvende og ble ofte plassert på mer dominerende steder i terrenget.

Også mange av disse husene er endret med store vinduer og eternittkledning. Ved bygningsmessige arbeider bør en søke en tilbakeføring som kan gi disse bygningene tilbake noe av sin virkning. Det bør vurderes om de få hus av denne typen med autentisk eksteriør bør gis et spesielt bevaringsvern.

Sjøbuer fra mellomkrigstiden ved Kjærskilen

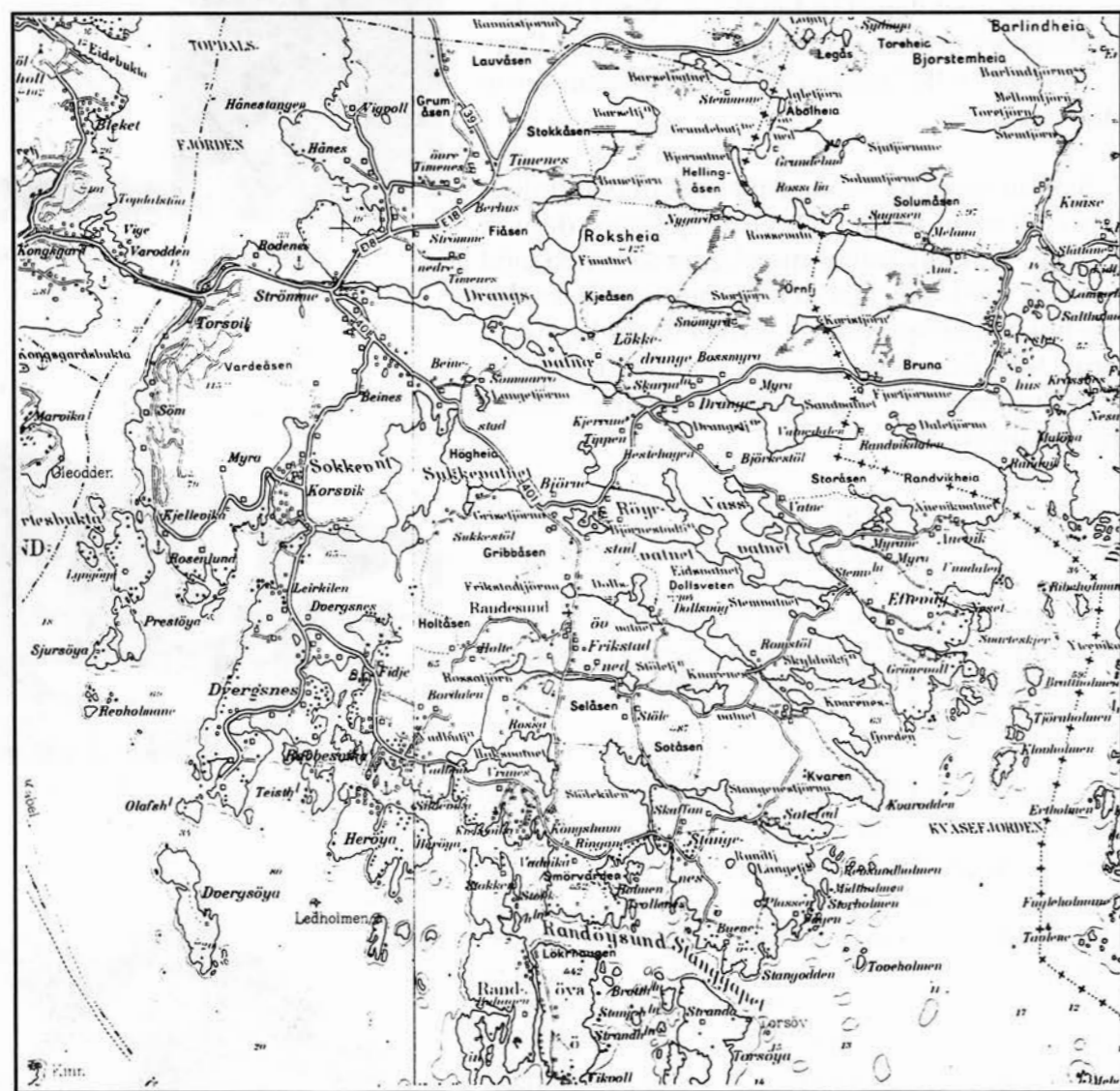
Eldre sjøbu, Ytre Lindebøkil

Godt bevart hus av mellomkrigstype - Mæbø

6. Randesund

Randesund kan grovt deles i to; kysten hvor bosetningen var tilknyttet fiske, sjøfart og losing og de indre bygder hvor jordbruket spilte større rolle. Opprinnelig var det mest bosetning langs kysten og på øyene. Her var havn og gjestegiverier landingssteder for sjøreise og transport. Veinettet i Randesund var lite utbygd til langt utpå 1900-tallet.

I dag er de vestre og delvis også de sydlige områder av Randesund bygd ut. Dette har skjedd i løpet av de siste 25 år. Øvrige deler har stort sett ligget uberørt, og de østre, midtre, og delvis sydlige områder av Randesund har derfor beholdt en eldre bygdestruktur. Mange av de gamle husene

på øyene og langs kysten brukes i dag som sommerboliger. Randesund er ikke preget av store prangende kulturminner. Den jevne bygdekultur med samspillet mellom bebyggelse, terreng og kulturlandskapet, blir vel så viktig som de enkelte kulturminner.

6.1. Særlig verdifulle miljøer

Skippergata mellom Randøyane, Herøya og Stangenes med sin typiske kystkultur; Timenes, Drange og Kvarenes representerer hver på sitt vis store deler av Randesunds verdifulle kulturmiljøer som bør ivaretas for etterslekten. Mange steder spiller landskapskarakteren en stor rolle. På Stangenes er det ønske om et bygdemuseum.

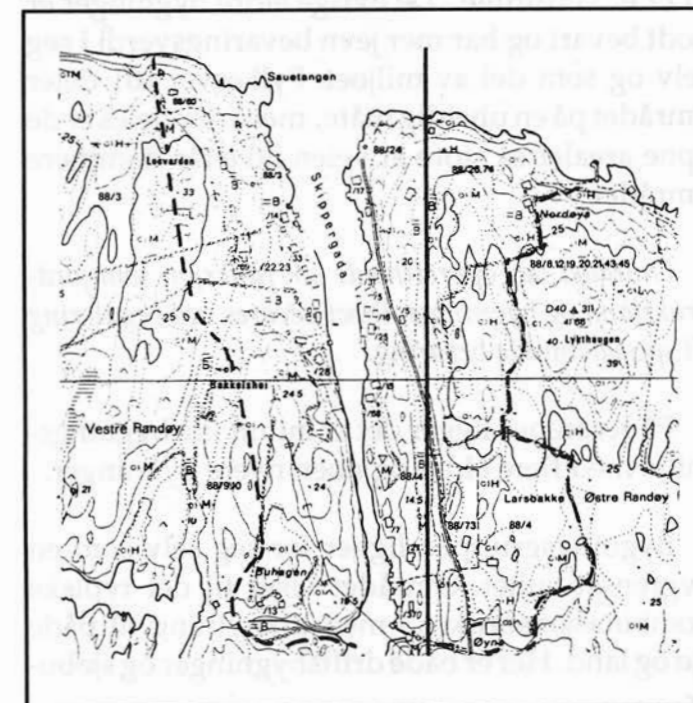
Den karakteristiske passasjen mellom Randøyane skiller seg spesielt ut. Denne har blitt kalt "Skippergata" av byfolk, men det lokale navn er Sundet. Bebyggelsen i dette området er nå i ferd med å bli regulert til spesialområde/bevaring.

Området har nasjonal verdi som kulturminne. Det er derfor påkrevet med en formell sikring. Komitéen vil likevel påpeke at ikke bare bygningene, men også miljøet som sådan må vies spesiell oppmerksomhet. Reguleringsbestemmelsene er utformet for å ta hensyn til dette. Kulturlandskapet bør pleies slik at det ytterligere bidrar til stedets kvalitet.

Timenes er et stort åpent område med dyrket mark og beitemark som strekker seg ut på begge sider av E-18. Gårdstunene ligger på småhauger eller inntil lauvskogområdet, trukket vekk fra den dyrkbare marka. Dette var et av de beste jordbruksarealer i det gamle Randesund. Kontrasten til det ellers utbygde Hånes gir Timenes-området stor verdi - som et historisk referanseområde, og som et flott visuelt landskapsrom som oppleves på vei til eller fra byen.

Det ligger flere bevaringsverdige bygninger og interessante gårdstun her. Særlig tunet på nedre Timenes 66/2 har stor verdi. Bygningene på øvre Timenes 64/1 og 64/4 ligger på en haug og danner et tett og markert lite bygningsmiljø, noe mer uvanlig enn de enkle frittliggende tun som vi ellers ser i kommunen. Andre bevaringsverdige gårdstun finnes også her.

Timenesområdet bør opprettholde sin funksjon som jordbruksland, og bygningsmiljøet bevares ved regulering til spesialområde bevaring, kombinert med landbruk. Det må legges særlig vekt på at ny bebyggelse får en utforming og tilpasning til den eksisterende bebyg-

Kvarenes gangesstruktur. Ny bebyggelse må ikke plasseres i jordbruksarealene slik at virkningene av tunene som klare bygningsgrupper svekkes.

På Drange ligger flere eldre gårdstun på et klart avgrenset område, omgitt av skogkledte koller. Bebyggelsen danner et enhetlig miljø med stor opplevelsesverdi, og særlig bygningene på 71/2 er verdifulle. De øvrige eldre bygninger er godt bevart og har mer jevn bevaringsverdi i seg selv og som del av miljøet. Fylkesvei 401 deler området på en uheldig måte, men fremdeles er de åpne arealer så store at veien ikke får dominere området.

Området bør opprettholde sin funksjon som jordbruksland og bygningsmiljøet bevares ved regulering til spesialområde bevaring.

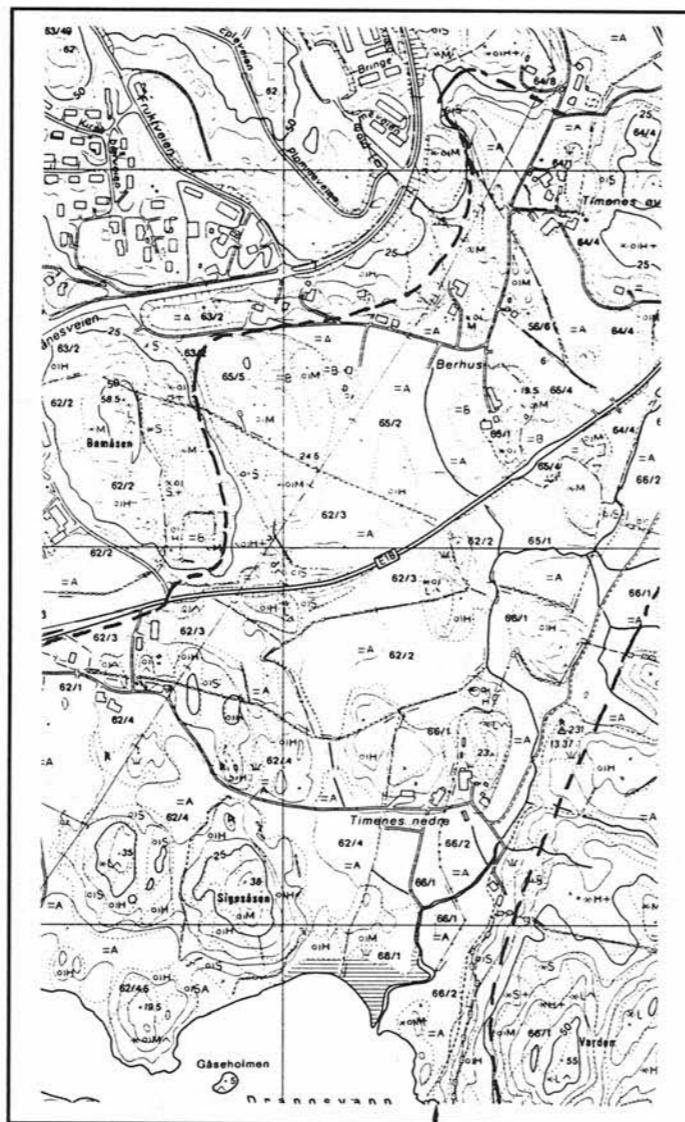
På Kvarenes ligger det et intimt lite bygningsmiljø med flere eldre og noen nyere bygninger.

Bygningsgruppen ligger for seg selv som en avgrenset enhet. Området viser til det typiske kombinasjonsbruket - med tilknytning til både sjø og land. Her er både driftsbygninger og sjøbu-er.

Sydøst for bebyggelsen ligger et flott kommunalt friområde, Kvarodden, hvor det finnes veianlegg, ruiner, stillinger, skyttergraver og tunneler fra siste krig.

Bebyggelsen bør vurderes regulert til spesialområde bevaring. Eventuell ny bebyggelse må ta særlig hensyn til og tilpasses den eksisterende struktur.

Kystområdet er uten tvil det mest verdifulle område i kulturminnesammenheng. Her finnes godt bevarte bygningsmiljøer typiske for bosetningen langs Sørlandskysten. Bevaringsverdige bygninger, miljøer og andre kulturminner her bør vies oppmerksomhet i den påtenkte kystso-neplanleggingen som vil dekke store deler av dette området.

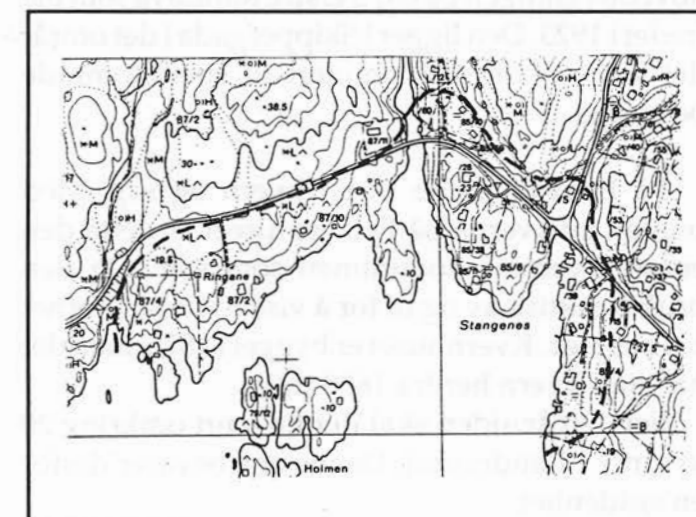
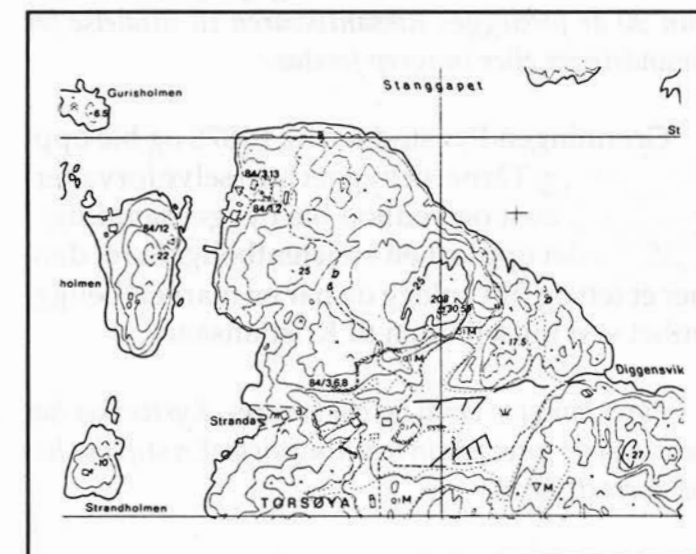
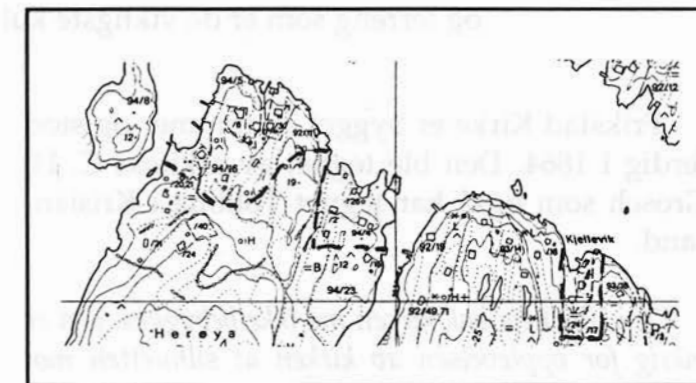
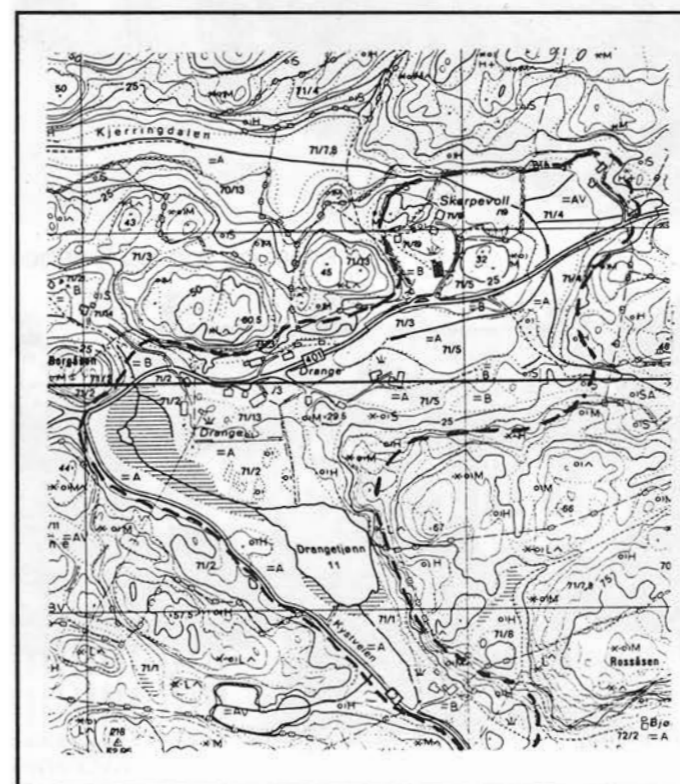
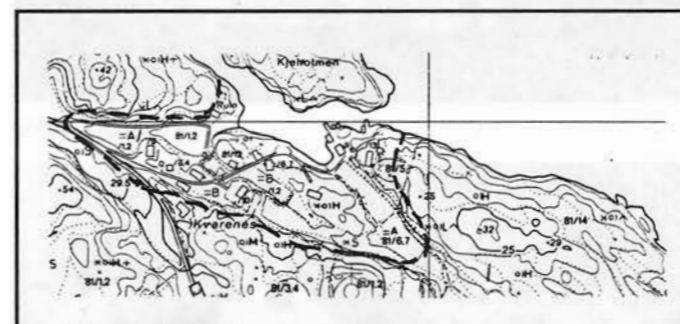

Det meste av den gamle bebyggelsen på Hærøya er bevaringsverdig, som enkeltbygninger eller som del av miljøet. En omregulering til spesialområde bør vurderes. Denne bebyggelsen inngår i dag i reguleringsplanen for øya, som også legger opp til noe hyttebygging nær de bevaringsverdige miljøene.

Stangenes er også et karakteristisk kystområde. Her ligger ikke husene så tett, men omkranser

denne bukta hvor det var havn og gjestgiverier før i tiden. Bebyggelsen her har også verdi og må behandles med spesiell oppmerksomhet. Randesund Historielag har ønsket om et bygdemuseum i dette området.

Det finnes flere småområder i Randesund med stor miljøverdi hvor særlig landskapskarakteren spiller en vesentlig rolle. Disse områdene bør vies oppmerksomhet i planarbeidet. Det gjelder Frikstad, Strømme, Dvergsnes, Ådnevik og Eftevåg.

6.2. Særlig verdifulle kulturminner

Frikstad kirke, Grønningen Fyr, kvern, sag og tun er blant de mange særlig verdifulle kulturminner vi finner i Randesund. Ellers er det samspillet mellom bebyggelse og terreng som er de viktigste kulturminner i Randesund.

Frikstad Kirke er bygget av tømmer og stod ferdig i 1864. Den ble tegnet av arkitekt C. H. Grosch som også har tegnet Tollbua i Krisiansand.

Den lille heia bak kirken må ikke bebygges. Det er viktig for opplevelsen av kirken at silhuetten mot landskapet ikke brytes opp. Forøvrig skal alle saker som vedrører kirker, kirkeinventar og gravminner eldre enn 90 år forelegges Riksantikvaren til uttalelse før forandringer eller inngrep foretas.

Frikstad kirke

Grønningen Fyr stod ferdig i 1878 og ble oppført i betong. Tårnet er bygget inn i selve forvalterboligen. Naust og vedbod ble bygget samtidig. I 1919 ble det oppført en assistentbolig. Fyret danner et tett og fint anlegg og har en markert beliggenhet ved innseilingen til Kristiansand.

Kvern og sag på Timenes

Fyret har stor verdi og må bevares. Kystverket har selv oppført fyret på sin fredningsliste. En stiftelse har nå overtatt fyret.

Den eneste fredede bygningen i Randesund er hovedbygningen på 88/5 Østre Randøya som ble fredet i 1923. Den ligger i Skippergata i det området som nå foreslås regulert til spesialområde bevaring.

På Eftevåg finner vi en kvern og sag. Med unntak av kverna på Fylkesmuseet er dette den eneste kverna i kommunen som står. Og den brukes faktisk av og til for å vise hvordan kornet ble malt før. Kvernhuset er bygget i 1875, men det har stått kvern her fra 1600-tallet.

For 170 år siden skal det ha vært omkring 20 kverner i Randesund. Denne ene bevarer derfor en sjeldenhet.

Kvarenes

Ved siden av kvernhuset ligger saga (fra ca.1900), som tidligere ble drevet med vann. Denne drives riktignok av strøm i dag, men mulighetene for en tilbakeføring er tilstede. Det er registrert rester av vannsager flere steder i kommunen, men ingen bygninger som står.

Hovedbygningen på Drange

Kverna og saga er viktige tekniske kulturminner og må bevares. De representerer en tidligere viktig funksjon som var særlig utbredt før. Bygningene har så stor verdi at kommunen bør sørge for de nødvendige økonomiske midler til vedlikehold av bygningene. Dette bør gjøres i samråd med fylkeskonservator.

Tunet på Timenes, bygninger med høy alder

Tunet på Timenes 66/2 er samlet rundt en liten haug og er en markert bygningsgruppe i et ellers åpent og lite bebygd jordbrukslandskap. Midtgangshuset i to etasjer fikk sitt nåværende eksteriør tidlig på 1800-tallet, men deler av huset skal være mye eldre. Stabburet skal være fra 1650, og de andre uthusene fra 1800- og tidlig 1900-tallet.

Dette flotte tunet bør vurderes fredet eller reguleres til spesialområde bevaring.

Hovedbygningen på Drange 71/2 er i to etasjer med skjev røsting og skal være bygget ca. 1750. Sitt nåværende eksteriør fikk det tidlig på 1800-tallet. Driftsbygningen er fra 1913 og er i ferd med å forfalle.

Hovedbygningen bør vurderes fredet eller reguleres til spesialområde bevaring. Driftsbygningen må snarest utbedres.

Stabbur, Frikstad

6.3. Andre bevaringsverdige kulturminner

Blant andre av Randesunds mange bevaringsverdige kulturminner finner vi vakthytta på Sotåsen, kompassrosen i fjellet på Lyngøya, los-utkikkspunktet på Østre Randøy og hovedbygningene på Buane og Knarrevik som gode eksempler.

Vakthytta på Sotåsen ble oppført i 1897 og har køyeplass til 4 personer. Under hele første verdenskrig var det fast vakt her, og også fra september 1939 til krigsutbruddet i 1940. De første meldinger til Odderøya om at fiendtlige skip nærmet seg, kom herfra. Hytta brukes fortsatt i forbindelse med at det holdes øvelser og vedlikeholdes av forsvaret.

Dens spesielle historie gjør at den bør bevares.

På Lyngøya er det en kompassrose, initialer og årstall risset inn i fjellet, bl.a. AA 1629, HAS 1891 m. m. I en kort periode på 1630-tallet var Lyngøya tollsted for regionen.

Kompassrosen og innskripsjonene må bevares.

I Sandvannsdalen, ved den gamle ferdselsveien fra Høvåg, ligger en husmannsplass. Bare steinmurene er igjen etter driftsbygningen, men boligen står, og er i god stand. Huset skal være flyttet fra Nygård ved Lykkedrange.

Med sin spesielle historie er husmannsplassen et viktig minne og har derfor stor bevaringsverdi.

I nordenden av Vestre Randøy ligger en rund mur, brukt av losene ved utkikk. Toppen heter Losvarden.

På Østre Randøy, Larsebakke, er det en firkanteret mur som også ble brukt av losene for utkikk. I dag er det vokst opp kratt og småskog rundt murene og dette hindrer sikten til sjøen.

Losmurene har stor historisk verdi og må bevares. Et lite område rundt losmurene bør ryddes for kratt, og

Vakthytta på Sotåsen

Sandvannsdalen

Buane

det bør åpnes noen "gløtt" ut til sjøen slik at utkikkspunktet kommer mer til sin rett.

Hovedbygningen på Buane 83/3 skal være oppført 1750 og modernisert ca.1900. Huset er uvanlig stort og har en markert plassering i strandkanten. Her var en gang gjestegiveri.

Hovedbygningen på Knarrevik 56/1 ble oppført i 1809 og har en karakteristisk form. Her er også et gammelt stabbur, en drengestue og ei laftet sjøbu fra ca.1850. Driftsbygningen fra 1931 bidrar også positivt til tunopplevelsen.

Bygningsgruppen bør reguleres til spesialområde bevaring.

Av andre kulturminner er det registrert et stort antall fortøyningsringer.

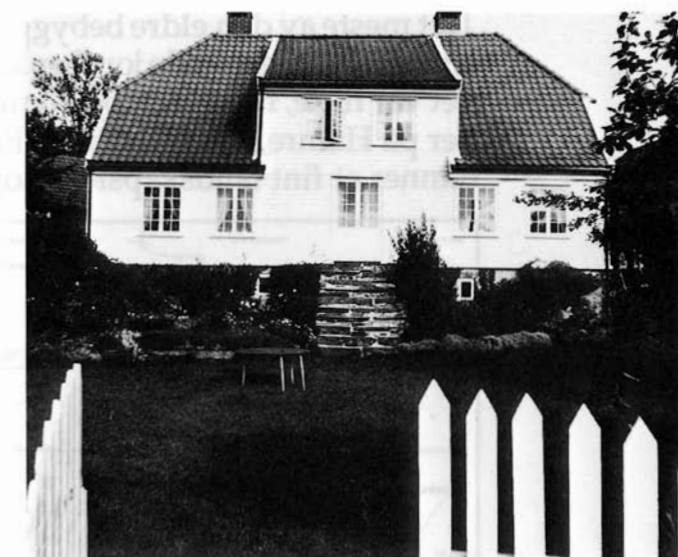
Disse er ikke tidfestet, men generelt må fortøyningsringene betraktes som bevaringsverdige.

På Eftevåg 74/3 står et toetasjes midtgangshus fra 1820, med stabbur og andre uthusbygninger fra 1800-og 1900.

Tunet bør vurderes regulert til spesialområde bevaring, og hovedbygningen tilbakeføres til opprinnelig utseende.

På Timenes danner de to brukene 64/1 og 64/4 et tett bygningsmiljø på en liten haug. Her er boliger, stabbur, smie, driftsbygninger, m.m. Enkelte av bygningene er verdifulle, men det er bygningsgruppen som sådan som særlig har verdi.

Tunet bør reguleres til spesialområde bevaring.

Knarrevik

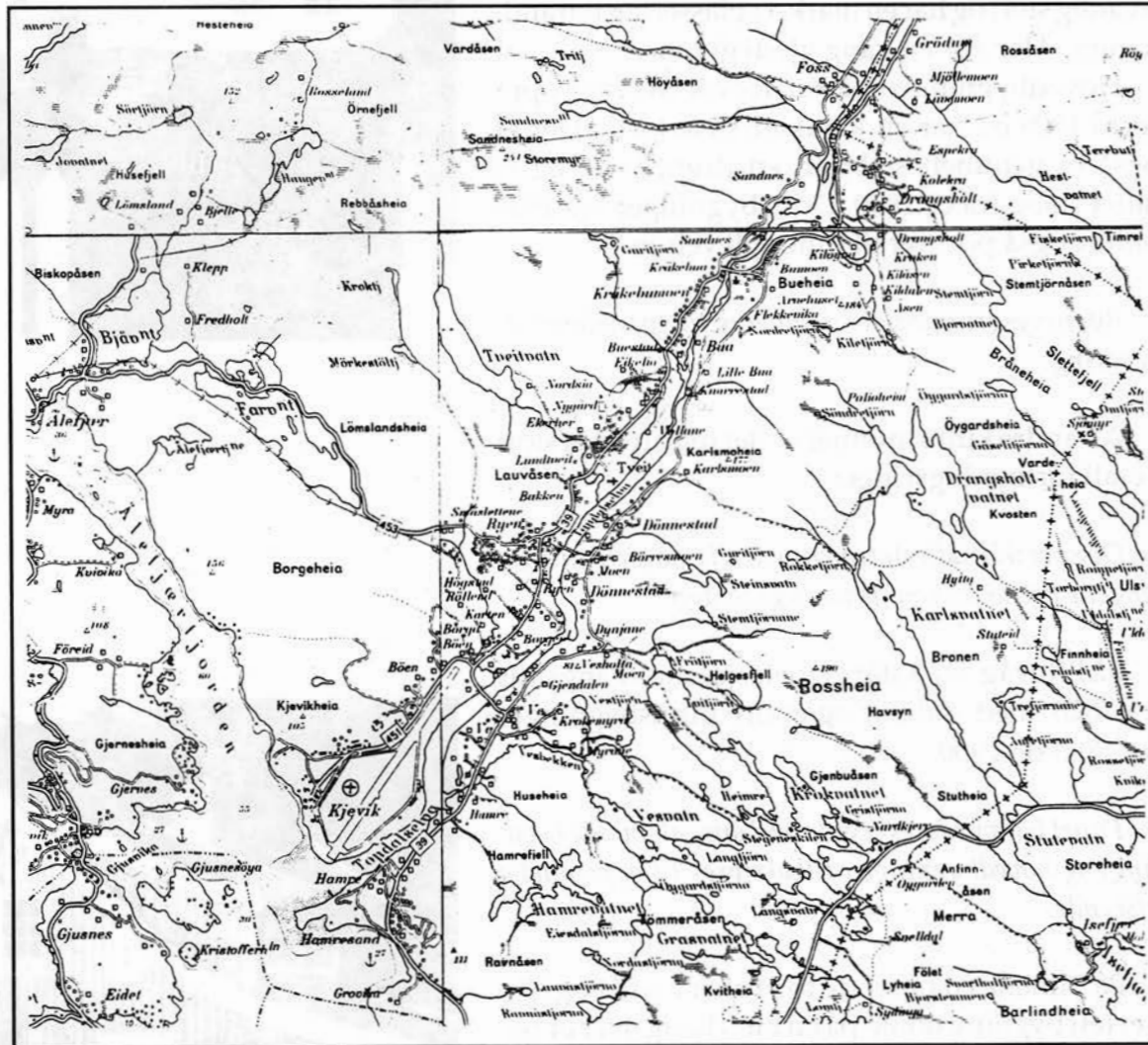

Eftevåg

7. Tveit

Det meste av den eldre bebyggelsen ligger på de flate partiene langs Topdalselva. Her var det gode jordbruksmuligheter, og elva var en viktig ressurs hvor det var fiske, fossekraft og kommunikasjon. I dag er det tettbygde boligområder på Hamre, Ryen og Tveit. Ellers er bebyggelsen spredt. Elva og breddene danner et fint landskapsrom som flere steder preges av eldre bebyggelse.

Kulturminnekomiteén vil generelt peke på disse områdene langs elva hvor det må vies særlig oppmerksomhet ved endret arealbruk. Uheldig dominerende bebyggelse må unngås nær elva. Det vil også være uheldig med bebyggelse oppover heiene her. Dette vil bryte ås-silhouetten og dermed svekke den klare landskapskarakteren; elva, elvebreddene med bebyggelse og de skogklede dalsidene. I kulturminnesammenheng er det viktig at områdene langs elva fortsatt opprettholder sin bruk som jordbruksarealer.

Komiteén vil også, som en parallell til Otre Elvepark, peke på Topdalselvas muligheter i opplevelses-, rekrasjons- og turistmessig sammenheng. Foruten å være en opplevelse i seg selv ligger de aller fleste av bygdas kulturminner langs elva, som kirke og prestegård, gravhauger, Boen-området, bygdemuséet, brygger og kalkovner. Elva var tidligere en viktig kommunikasjonsåre. Fra 1859 til ca. 1940 gikk det f.eks. dampbåter opp til Knarrestad. Navnet Knarrestad peker jo også på at det i tidligere tider var båttrafikk på elva.

7.1. Særlig verdifulle områder

Det viktigste kulturminne er bygningene på Boen Gård, Boen (av "bua") har med sine naturgitte forutsetninger en spesiell stilling i Tveits og også i Kristiansands historie. Fossen og laksefisket gjorde Boen til en meget attraktiv eiendom.

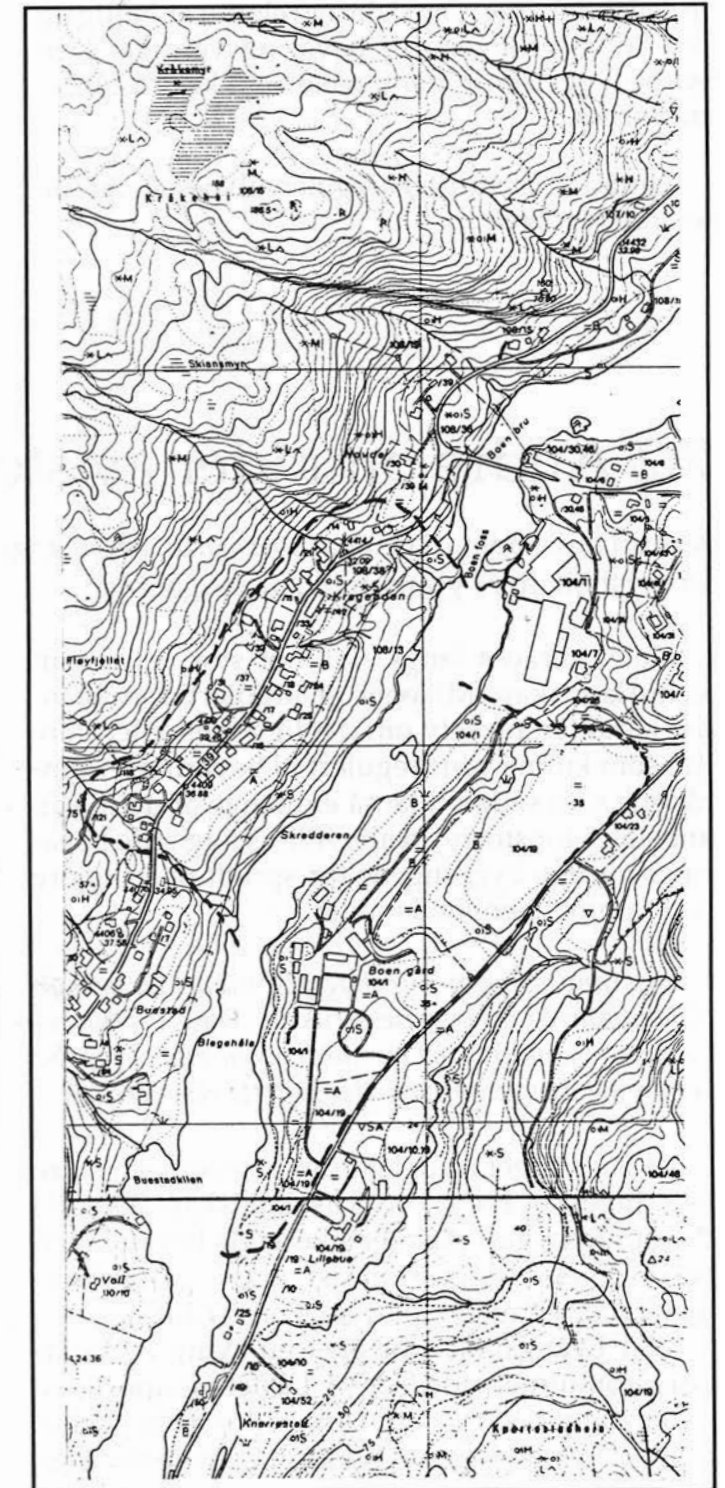
I 1524 ble det f.eks. slått i hjel en fut p.g.a. kranjel om fiskerettighetene i elva. Sagbruket ved fossen utviklet seg også til å bli et av de største i distriktet. Boen var krongods, og adelsmenn og lensherrer hadde oppsynet med fisket. De bodde som regel ikke selv her, men forpaktet bort gården. I 1663 ble foss og fiske solgt til en privatmann - en dansk adelsmann.

I dag ligger det moderne industribygninger der det før lå sag og kvern, og det er lite rester av tidligere aktivitet. Fra industristedet ved fossen og nedover elva til smulere farvann gikk det vannrenne og en trallebane. Denne traséen ligger der fortsatt som en bred kjerrevei tett ved elva. I fossen er det rester av stemmer, i både tre og stein. Over en del av steinstemmene er det reist stemhus. Disse er vanskelig å tidfeste, men antas å være fra siste del av 1880-tallet da det var en stor-satsing på industrien her.

Sammen med grunneieren bør det utarbeides en bevaringsplan for hele Boen gård hvor eksisterende og eventuelt ny industribebyggelse innpasses i planen.

Krageboen preges av de små firevindushusene. De fleste av disse ble oppført etter at broa kom på 1860-tallet og den nye industrireisingen på Boen tok til ca. 1880. Mange av husene hadde et lite uthus med plass til noen få dyr. Dette ga viktig tilleggsinntekt for dem som arbeidet på Boen. Det var håndverkere og lavere funksjonærer som bosatte seg her.

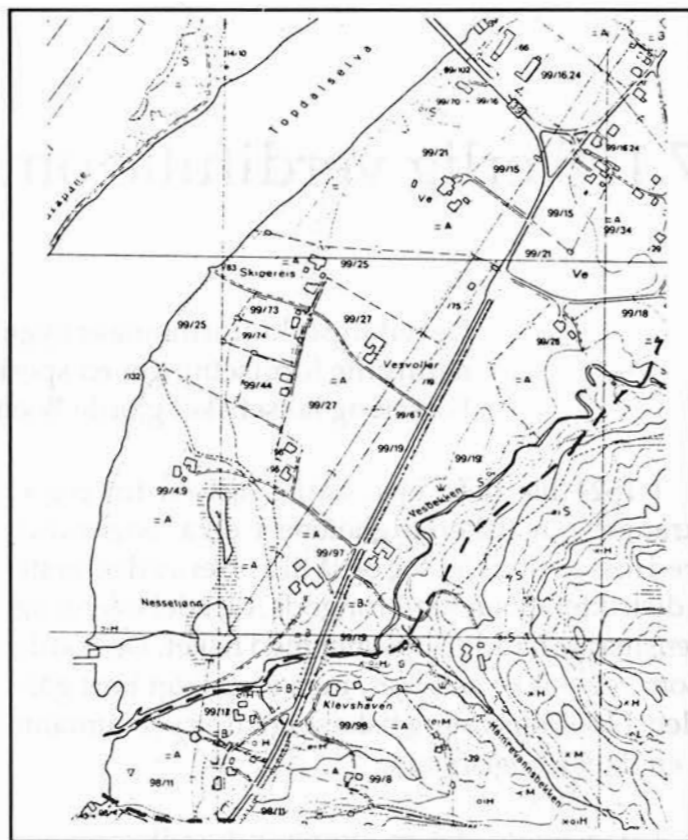
Krageboen har et relativt enhetlig preg og flere av småhusene er godt bevart. Området og bebyggelsen har særlig verdi og interesse p.g.a. tilknytningen til Boen Gård på den andre siden av elva og som en del av

et større sosialt spekter. Krageboen-området bør derfor vurderes regulert til spesialområde bevaring.

På Ve ligger et stort antall eldre bygninger som små markerte frittliggende tun i det åpne jordbrukslandskapet. Området er relativt enhetlig og flere av bygningene er bevaringsverdige. Den nye bebyggelsen ligger tilbaketrukket fra gårdstunmiljøet.

Området bør vurderes regulert til spesialområde bevaring/jordbruk.

7.2 Andre områder av stor verdi

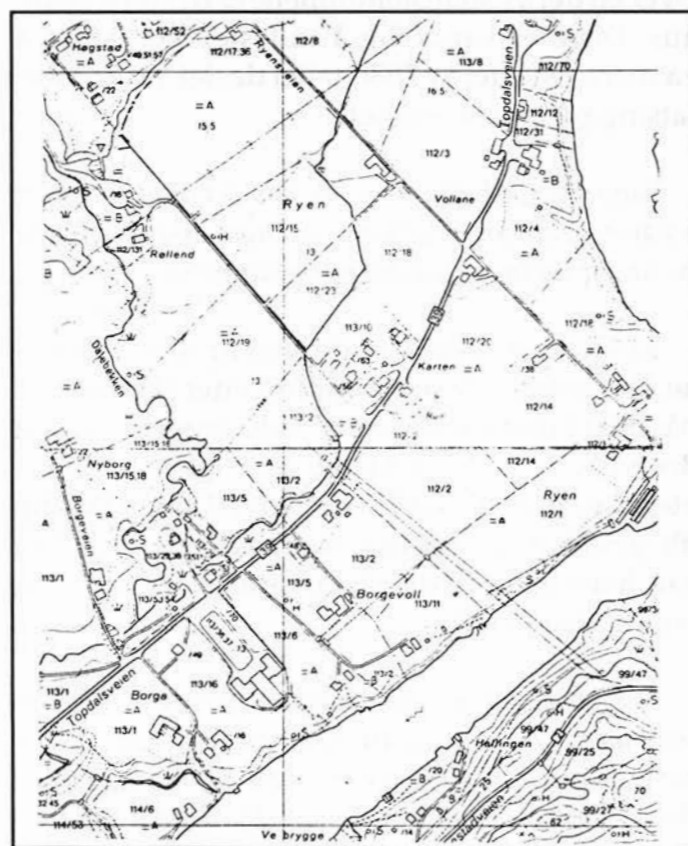
Kulturlandskapet i Tveit har stor verdi, både langs elva og på steder som Foss, Ryen, Dønnestad og Drangsholt, hvor grensen til Aust-Agder går.

Hele området langs elva har stor verdi som kulturlandskap. Miljøene er imidlertid av blandet karakter, og selv om det ligger ett eller flere tun som kunne vært regulert til bevaring, er områdene som sådan ikke så enhetlige at dette kan anbefales for større arealer. Ellers ligger de bevaringsverdige bygningene for spredt til å utgjøre noe sammenhengende miljø.

Ved innpassing av ny bebyggelse må det tas hensyn til landskap og bebyggelsesstruktur. For å ivareta bebyggelsesmønsteret må en vurdere om ny bebyggelse bør danne nye tunformer eller fortette eksisterende.

På Foss ligger en del gårdstun med noen eldre bygninger i et åpent jordbrukslandskap. Ikke alle de gamle bygningene er like godt bevart, men bebyggelsen ligger som klart definerte tun. Særlig hovedbygningen på 106/4 er verdifull.

Ved Drangsholt gjør elva en sving og landskapsrommet vider seg ut. På denne store åpne flaten ligger stort sett bare eldre bebyggelse. Mange av bygningene er endret i senere tid, men

utgjør likevel et miljø som bør opprettholdes. Det er lite ny bebyggelse her. Området deles av fylkesgrensen. En del av flaten tilhører Birkenes, Aust-Agder.

Dønnestad er ikke så klart avgrenset i landskapet. Her finnes imidlertid flere gårdstun som bør bevares, og det flate partiet nede ved elva er særlig verdifullt.

7.3. Særlig viktige kulturminner

Tveit Kirke og prestegård, Boen Gård, med sitt særpregne bygningsmiljø, kalkovner på Bakken og på Ryen er blant de viktige kulturminner i Tveit.

Prestegården er fra 1818-19. Dette er en lav og langstrakt bygning, oppført i empirestil. Det er den eneste eldre bygning i tunet. Nylig ble et gammelt stabbur tatt ned.

Tveit kirke og prestegård ligger meget vakkert i landskapet og utgjør en enhet som ikke må forstyrres av uheldig ny bebyggelse. Kirken er automatisk fredet pga. sin alder. Prestegården er listeført som fredningsverdig bygning i statens eie. Riksantikvaren har også fremmet områdefredning pga. kombinasjonen bygningsmiljø, prestegårdshage, kirke og landskap.

Boen Gård ble i 1801 kjøpt av konsul Daniel Isaachsen som i 1808 satte i gang bygging av den staselige hovedbygningen i to etasjer, med to fløybygninger bak og de karakteristiske engelske skyvevinduerne.

Bygningen ble fredet i 1923. De andre bygningene på gården er gartnerbolig (ca.1800), lysthus (nevnt i branntakst i 1753?), stor driftsbygning (tidlig 1800-tall), uthus, stabbur, uthus, kornlager, treskehus, rotfruktkjeller. Alle disse bygg er antatt å være fra 1800-tallet.

I tillegg til det særpregede bygningsmiljøet, er park og vegetasjon en viktig del av anlegget. Et større område ble anlagt i en fri engelsk landskapsstil tidlig på 1800-tallet. Øst for huset går en lindeallé parallellt med hovedbygningen og videre i ring rundt "Papagøyeaugen". Nordvest

Tveit kirke og prestegård

Hovedbygningen på Boen gård

for denne ligger "Lindehaugen" med store lindetrær i ring. Langs innkjørselen til gården er det også gamle lindealléer. Store bøketrær preger også hagen. Aanleggget er i dag meget godt holdt.

Boen Gård er et av de viktigste kulturminner i kommunen. Bygninger og hageanlegg må bevares og vurderes fredet eller reguleres til spesialområde bevaring. Særlig viktige bygninger utenom hovedbygningen er gartnerboligen, driftsbygningen og lysthuset. Gårdens tilknytning til andre kulturminner og eldre bebyggelse i området har også stor betydning.

På Bakken står to kalkovner hvorav den ene er av grov hoggen stein mens den andre er støpt. Alderen på disse er ukjent, men det ble tinglyst festebrev på kalkverk i 1789. I heia ovenfor ovnene, tett ved hovdveien, ligger steinbruddet hvor man tok ut råstoffet til brenning.

Også på Ryen har det vært kalkbrenning. Ovnen her skal være fra slutten av 1800-tallet.

Kalkovnene er verdifulle tekniske kulturminner og bør bevares. En opprydding av kratt o.l. rundt disse bør utføres. Den ene av ovnene på Bakken ser ut til å kunne rase sammen og eventuelle sikringsarbeider bør gjennomføres.

Bygdemuséet på Knarrestad var tidligere husmannsplass under Boen. Boligen antas å være flyttet til stedet omkring 1740. Den toetasjes bygningen har den karakteristiske skjeve røsting. Huset har små dimensjoner, noe som forsterker inntrykket av høy alder. Til anlegget hører også et stabbur og en driftsbygning.

Bygningene er meget verdifulle, men lider av manglende vedlikehold. Vedlikeholdet bør intensiveres.

Nederst i Boenfossen er flere kongeinitialer hugget inn i fjellet. Det er initialer etter Christian 4. fra 1631, etter lensherre Offe Schade fra 1651, etter lensherre Hans Juel fra 1657 og etter Oscar II fra 1891. Fredrik III skal også ha fått sine initialer hugget inn, men disse er ikke funnet under registrering. Et stykke ovenfor, i nærheten av stem-

Hovedbygningen på Knarrestad

Tunet på Timenes - bygninger med høy alder

Bakken kalkovn

mene, finner vi initialer etter eierne av Boen opp gjennom tidene.

Initialene etter eierne, og særlig kongenmerkene, har verdi i tilknytning til områdets historie, og må bevares.

7.4 Andre bevaringsverdige kulturminner

Ferjemannens bygninger på Lundshaugen, våningshusene på Borga og Foss, midt-gangshuset på Drangsholt og et tun på Hamre er blant flere meget bevaringsverdige kulturminner i Tveit.

Lundshaugen 104/4-11 har vært husmannsplass under Boen. Her bodde ferjemannen i bygninger som ligger for seg selv ute på et nes. Hovedbygningen ble oppført like etter 1765, og har i form og størrelse likhetstrekk med boligen på Knarrestad. Uthusene i tunet er stabbur, bryggerhus, redskapsbu og høyløe.

Bygningene bør bevares, med våningshuset og staburet som de viktigste.

Det toetasje våningshuset på Buestad 109/2 skal være fra 1600-tallet. Det kalles "klokkerboligen", og fra 1739 til 1874 holdt degnen til her.

Eksteriøret er endret i senere tid, men bygningen bør bevares utfra alder og sin tidligere funksjon.

På Borga 113/1 er våningshuset i to etasjer, bygget ca. 1720 og modernisert i 1950. Driftsbygningen fra 1820 ble modernisert i 1945.

Bygningene bør bevares, og boligen om mulig tilbakeføres til sitt opprinnelige utseende.

Våningshuset på Foss 106/4 er i to etasjer og ble flyttet til nåværende sted i 1854. Det har en dominerende plassering på Foss. Driftsbygningen fra 1910 og beplantning bidrar ytterligere til at anlegget oppleves som verdifullt.

Bygningene bør bevares.

Det staselige toetasjes midtgangshuset på Drangsholt 105/17, ligger på en høyde med utsikt over Drangsholt. Huset ble ombygd i 1863 og restaureres for tiden med lån på antikvarisk grunnlag. Driftsbygningen er borte, men et stabbur står fortsatt.

Bygningene har stor bevaringsverdi.

Buestad

Lundshaugen

Foss

På Krageboen 108/15 ligger en flott liten driftsbygning som ble restaurert med støtte fra Riksantikvaren.

På Hamre 98/1 ligger et fint lite tun tett inn til hovedveien: midtgangshus (1700-tallet) stabbur (1800-tallet) og driftsbygning (1900).

Bygningene bør bevares.

Kildalen 104/3 var husmannsplass under Boen. Hovedbygningen er ifølge bygdeboka fra slutten av 1600-tallet, men eksteriøret er endret i senere tid. Driftsbygningen (eller deler av den) skal være like gammel. Denne er i ferd med å forfalle.

Bygningene er verdifulle som kulturminner og bør søkes bevart.

På Hamre var det tidligere en steinsetting med 12 steiner i en ring (12m i tverrmål) med en oppreist kuppelstein i midten. Dette skal ha vært et tingsted. Steinene ble flyttet midt på 70-tallet i forbindelse med veiutvidelser. Nå er det bare 8 tilbake.

Det er gjort lite registreringer i heiområdene i Tveit. Det er sannsynlig at det er mange skjulte kulturminner i dette området.

Ve har vært et viktig sted opp gjennom tidene. Her var samlingssted for sagatidens skipreide (ved elva heter det fortsatt Skipreis) og her var det tingsted til midten av 1600-tallet. Navn forteller at det nok ble reist hov her i hedensk tid, og lokale stedsnavn kan tyde på at det siden har blitt reist kapell her. (Stavkirke er også nevnt, men det er atskillig mer usikkert.)

"Dommerringen" er rekonstruert, arealer for dette er avsatt i reguleringsplanen.

Drangsholt 105/17 under restaurering

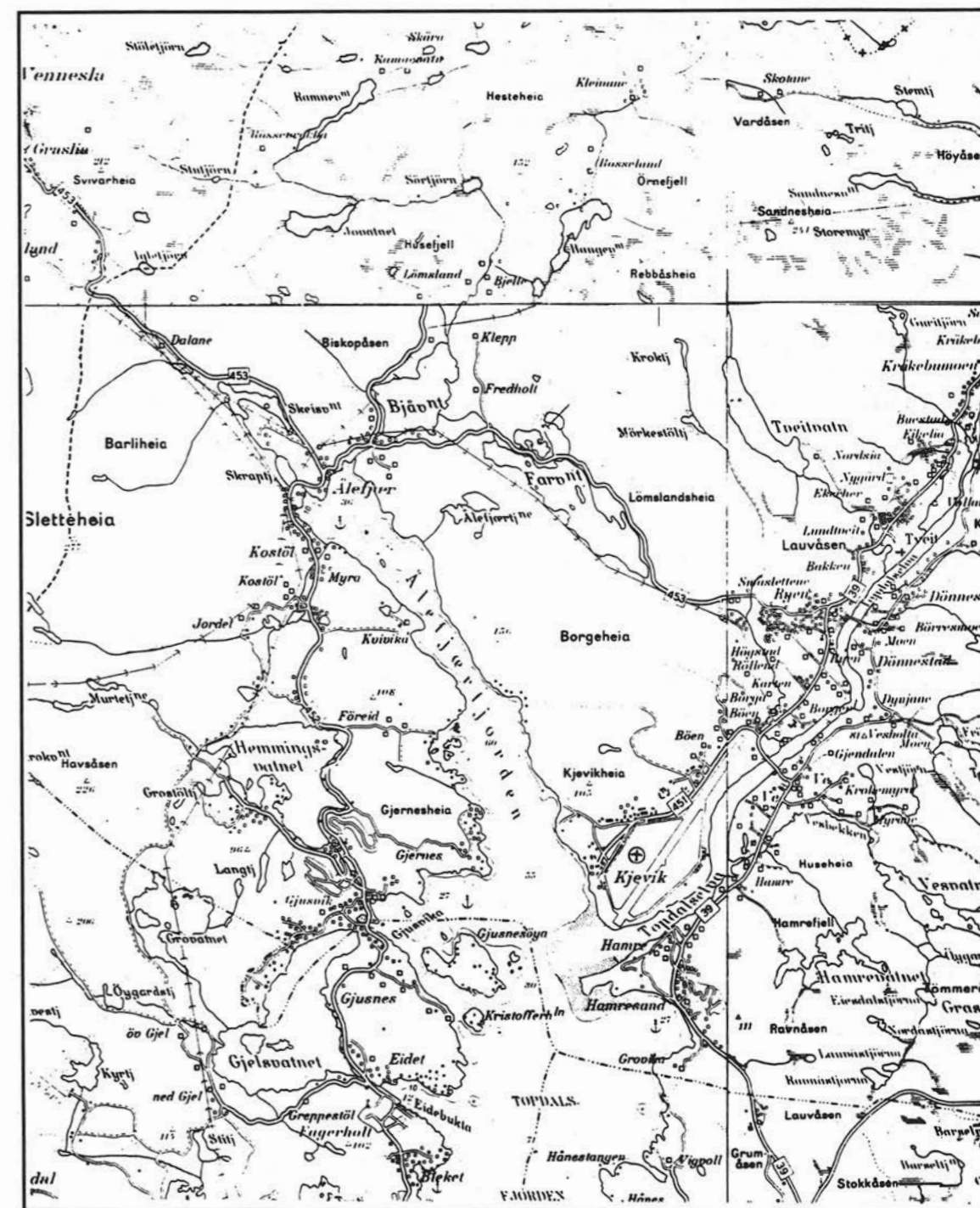
Driftsbygningen på Krageboe, 105/15 som er restaurert med støtte fra Riksantikvaren.

Restene av dommerringen på Hamre

8. Ålefjær - Justvik - Eidet

I de sydlige deler av området er det store jordbruksarealer, mens den nordlige del er dekket av skog. Skogen spilte en vesentlig rolle, særlig i nordenden av Ålefjærfjorden hvor det på 1800-tallet vokste fram et lite industristed. I dag er den nyere bebyggelse konsentrert til Justvik og Jærnesheia. Ellers er bygda preget av eldre spredt gårdsbebyggelse, jordbrukslandskap og skogområder.

8.1. Særlig verdifulle områder

På Justnes ligger gammel gårdsbebyggelse i et åpent og karakteristisk bølgende åkerlandskap. Området og bygninger danner et område med stor miljø- og opplevelsesmessig verdi.

Bygningene på de seks gårdstunene er fra midten av 1800-tallet og fram til 1913. Bruksdelingen skriver seg fra ca. 1850 da flere bruk ble utskilt. Det ligger dessuten et hus fra omkring 1900 som ble flyttet til stedet fra Kjevik i 1939 i forbindelse med anleggingen av flyplassen.

Gårdstunene og kulturlandskapet har stor verdi og er et av de mest helstøpte miljøer i kommunen. Det bør reguleres til en kombinasjon av spesialområde bevaring/landbruk.

På Hjemly / Jordet finnes et meget velpleid kulturlandskap. En allé leder opp til gårdsbygningene. Området har meget stor miljø- og opplevelsesverdi, og bygningene bidrar positivt til området som helhet.

Husene og kulturlandskapet bør bevares ved regulering.

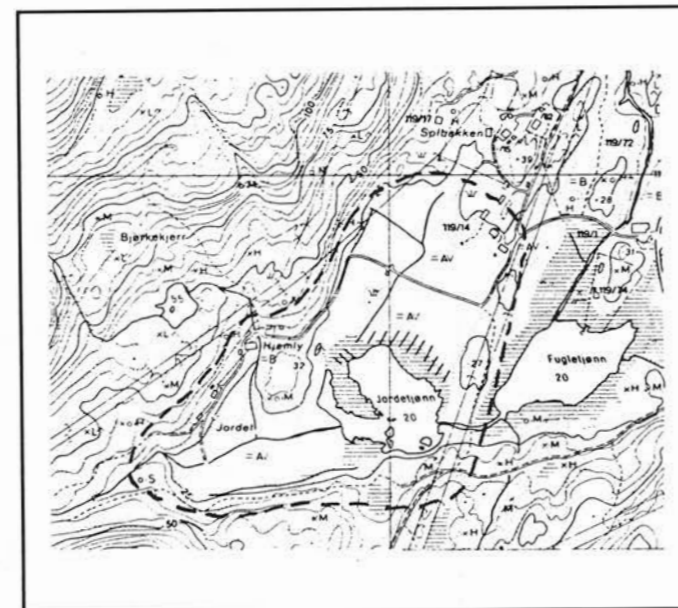
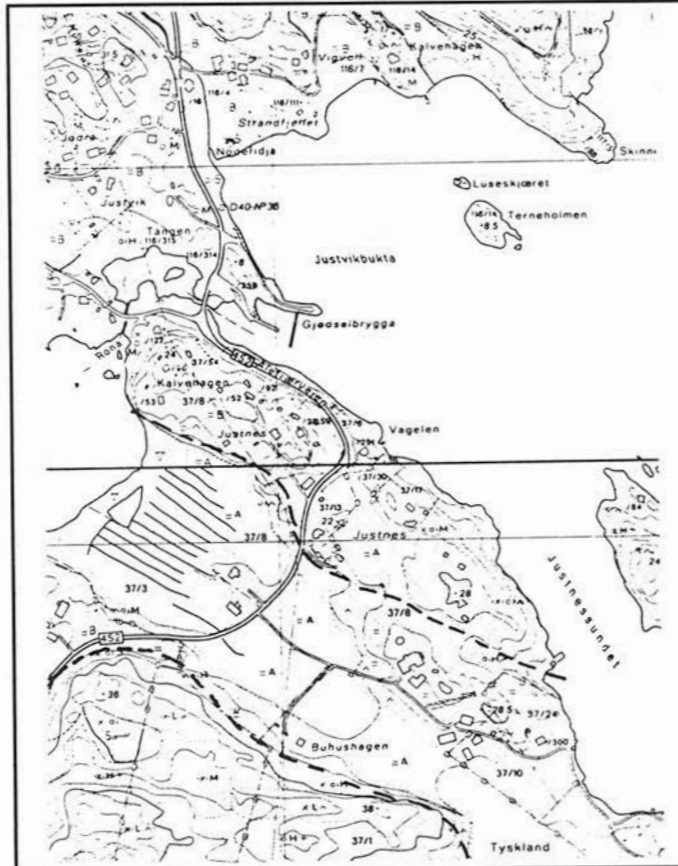
I mange andre områder i bydelen har ikke bebyggelsen så stor verneverdi, men landskapet og bebyggelsen spiller fint sammen, og det eksisterende jordbruk bør opprettholdes.

På Føreid ligger tre gårdstun i et relativt tett miljø. Det er bare eldre bygninger på to av disse brukene, og bebyggelsen er noe endret. Tunet har imidlertid verdi som en bygningsgruppe i kulturlandskapet.

Erkleiv er et åpent jordbruksområde i det ellers skogkledte heiområdet. Den eldre gårdsbebyggelsen ligger spredt i landskapet. Noen av de eldre bygningene er godt bevart.

Bebyggelsen og strukturen bør bevares, ny bebyggelse bør plasseres med forsiktighet.

Lømsland er et stort åpent kulturlandskap hvor et bekkedrag med randvegetasjon slynger seg langs bunnen av den flate dalen ned mot Bjåvann.

8.2 Særlig verdifulle kulturminner

Greppetøl, med hovedbygning i gjennomført stilren empire, med stemmen noe hundre meter nedenfor, de to hovedbygningene på Justvig med de karakteristiske skjeve røstingene og postveien fra 1805 er blant de særlig verdifulle kulturminner.

Thomas Thygesen kjøpte Greppetøl 36/1 på auksjon etter Peder Isaachsen i 1821 og trakk seg tilbake fra forretningslivet for å drive gården. Han var en aktiv mann som ellers satte spor etter seg i Kristiansands samfunnsliv.

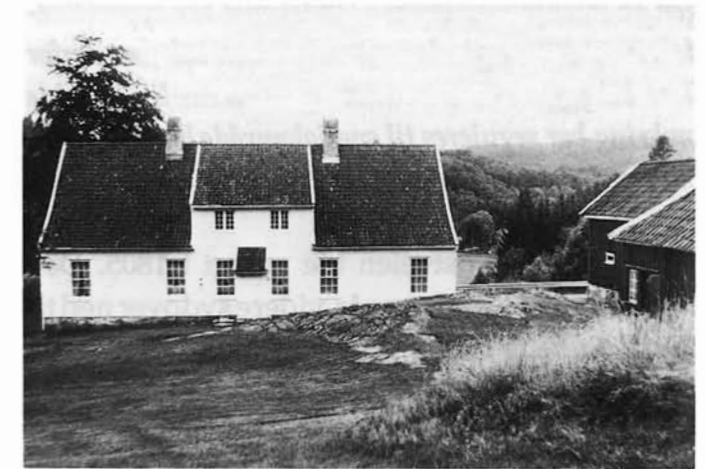
Den stilrene hovedbygningen skal han ha tegnet selv. Den stod ferdig i 1830, og de andre gamle bygningene på gården, stolpehus, uthus og do, antas å være fra omtrent samme tid. Driftsbygningen fra 1937 ligger på samme sted som den forrige (men er litt mindre) og et nyere tilpasset våningshus fra 1951 ligger ovenfor hovedbygningen. Anlegget ligger for seg sjøl i et fint kulturlandskap.

Omtrent 300 m syd for hovedbygningen ligger en stem som ble bygget samtidig med husene. Det er ingen rester etter kverna som var her. Inntil 1915-20 ble et treskehjul på låven drevet med vann fra denne stemmen.

Hovedbygningen har meget stor antikvarisk verdi, idet det gjennomførte empire-eksteriøret er godt bevart. Bygningen ble fredet i 1923. De andre uthusbygningene bidrar positivt til helhetsopplevelsen og bør bevares. Tunet og et område rundt bør reguleres til spesialområde bevaring.

På Justvik 116/4 og 116/7 ligger et meget karakteristisk tun. To hovedbygninger, begge i to etasjer og med den karakteristiske skjeve røsting, er plassert vinkelrett i forhold til hverandre. Dette gir en flott og monumental virkning som vi sjelden ser blant den vanlige gårdsbebyggelsen.

Bakenfor ligger de mer anonyme uthusbygningene og gir det hele ytterligere variasjon og forsterker tunvirkningen. Byggeår for hovedbygningene er ukjent, men det er typiske bygg fra

Greppetøl

Justvik 116/4 og 116/7

Postveien

1700-tallet. Driftsbygningene skal være oppført 1880 og de andre uthusbygninger er antageligvis fra omtrent samme tid.

Dette særpregede tunet har stor verdi, og virkningen av bygningsgruppen i landskapet bør opprettholdes. De nære omgivelsene, særlig åsen bak, bør derfor ikke bebygges. Selve tunet og et naturlig område omkring bør reguleres til spesialområde bevaring selv om bygningen er fredet.

Den gamle Postveien ble anlagt i 1805. Den passerer Foss i Tveit og går videre sydover ned til Lund. Enkelte steder er den gått inn som del av nyere veier, men store deler av postveien ligger ennå som en egen trasé. Noen av partiene i Lømsland/Bjåvann-området er spesielt verdifulle som kulturminne.

Den første gården postveien passerer ved Ålefjær er Skådane. Her ligger gårdstunet fint til ved den gamle ferdselsveien. Bygningene står imidlertid tomme og forfaller.

Postveien er et viktig kulturminne. Veggen må innpasses arealplanene på en slik måte at ikke bare veien men også dens nære omgivelser blir beholdt som i dag. Et betydelig vedlikeholdsarbeid og fornyelsesarbeid må utføres før kulturminne fremstår i ønskelig stand og bør kunne være en utfordring for frivillig engasjement.

På Øvre Gill (35/4) ligger en to etasjes bygning fra 1812 og et bryggerhus fra tidlig på 1800-tallet som igjen er sammenbygd med driftsbygningen som er oppført 1887-88. Tunet ligger for seg selv i et åpent drag i landskapet. Hovedbygningen har en dominerende plassering, som understreker kulturlandskapet som strekker seg fra denne og ned mot Gillsvannet.

Bygningsgruppen har i seg selv bevaringsverdi, og

Gill Øvre

Gillsvannet

Lømsland

i tillegg gir kombinasjonen av bygninger og landskap en god virkning. Bygningene og området rundt bør reguleres til spesialområde bevaring.

8.3 Andre bevaringsverdige kulturminner

Gårdstunet på Jærnes, hovedbygningen på Ålefjær bygd som skysstasjon i 1898, husmannsplass på Lømsland og stemmene ved enden av Skjedsvann er blant en rekke bevaringsverdige kulturminner i området.

Gårdstunet på Jærnes 117/1 ligger for seg selv med god avstand til nyere bebyggelse. Bygningene danner en fin liten gruppe, omgitt av et småkupert terreng. Boligen er fra 1854, driftsbygningen fra 1855 og stabburet fra 1905. Sett sydfra har tunet en fin virkning i landskapet.

Bygningene bør vurderes regulert til spesialområde bevaring.

Hovedbygningen på Ålefjær 120/18 ble oppført som skysstasjon i 1898. Den ble imidlertid aldri tatt i bruk til dette formål. Huset har et godt bevart sveitserreksteriør og har en dominerende plassering tett inn til hovedvegen. Et eldre uthus hører også med til dette anlegget.

Bygningenes spesielle historie og autensitet gjør at de bør bevares.

Gårdstunet på Ålefjær 120/9 ligger på en flate med fin utsikt over Ålefjærfjorden. Bolig, driftsbygning og uthus er fra 1800-tallet og har høy autensitet. Boligen lider imidlertid av manglende vedlikehold og må snarest utbedres.

Bygningenes autensitet og den flotte beliggenheten gjør at tunet bør søkes bevart.

På Lømsland 122/8 ligger en liten bolig og driftsbygning fra 1800-tallet som skal ha vært husmannsplass.

Den spesielle historie som knytter seg til bygningene som husmannsplass hever bygningenes verdi. Husmannsplassen bør bevares. Boligen er truet av forfall og må utbedres.

På Eidet 37/4 står et toetasjes bolighus av den eldre typen med skjev røsting, som skal være

Jærnes 117/1

Ålefjær 120/98 , oppført som skysstasjon

Ålefjær 120/9

9.1 Særlig verdifulle områder

Torridalen har mange verdifulle kulturlandskap og miljøer. Både på Ytre og Øvre Stray, på Mosby nord for Høyebekken, På Skåstad, Aurebekk og på Hommeren finner vi miljøer som bør vernes.

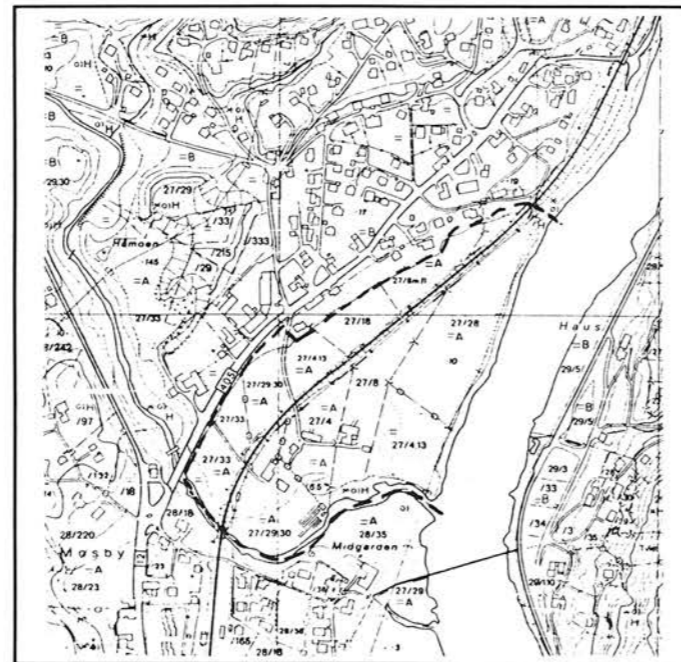
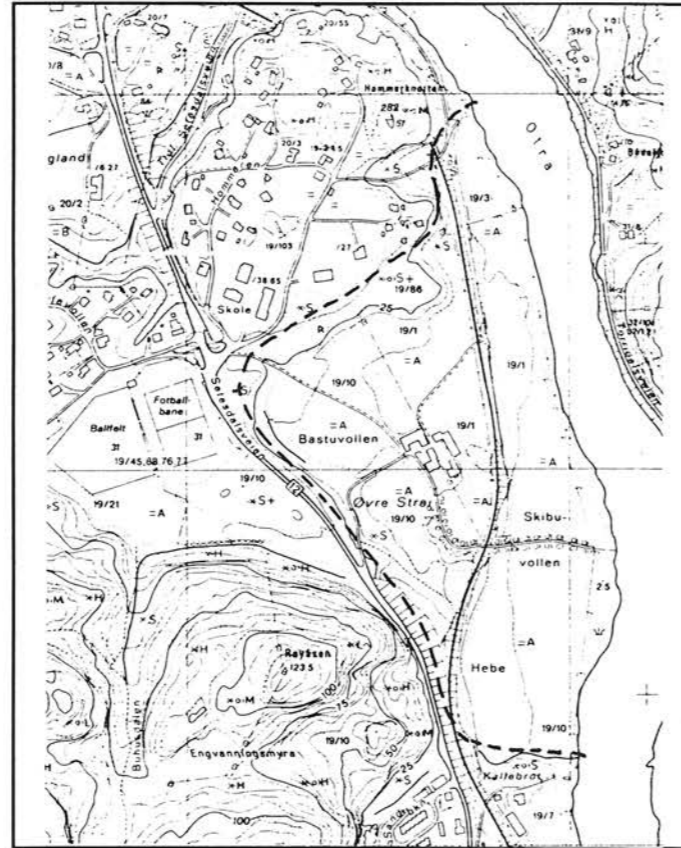
På Øvre Strai lå en av de mest praktfulle herregårder i distriktet. Den antas å være oppført i 1812-14 etter brann i 1911. De nye bygningene som ble oppført på samme sted året etter (to boliger og to store driftsbygninger på 19/1 og 19/10) fikk en utforming mer etter den tids byggeskikk.

Disse bygningene gir likevel noe av den monumentale virkning som den gamle gården hadde. Bygningene ligger på en liten forhøyning, omgitt av et åpent jordbrukslandskap. En lindeallé fra tunet og ned til elva understreker ytterligere bygningene i landskapet og framhever elvas viktige rolle. Alléen og en kjempebøk på tunet skal være fra 1812. Det er også registrert to gravhauger på eiendommen.

Hele området har stor miljø- og opplevelsesverdi. Alléen, tuntreet og bygningene bør reguleres til spesialområde bevaring. Områdets karakter bevares ved at jordbruksfunksjonen opprettholdes.

På et lite område på Mosby, nord for Høyebekken og avgrenset av veggen og elva ligger bevaringsverdige bygninger omgitt av åpen dyrka mark. Hovedbygningen på 27/4 har stor bevaringsverdi. Denne toetasjes bygningen med skjev røsting skal være oppført i 1734/36. Bygningen fikk ny kledning på 1950-tallet, men har ellers beholdt sin form. Bygningen har en flott plassering på en liten haug med hovedfasaden vendt mot elva. Driftsbygningen er fra 1907. Ved siden av ligger bygningene på 27/8: hovedbygning, driftsbygning og ombygd smie fra 1850.

Av hensyn til den verdifulle hovedbygningen på 27/4 bør området beholdes som et åpent jordbruksareal og den eldre bebyggelsen reguleres til spesialområde bevaring.

I utkanten av den nye bebyggelsen på Ytre Strai ligger de eldre gårdene på en rekke langs veien og danner sammen et enhetlig miljø. Samtidig er det et åpent kulturlandskap som er med på å understreke gårdsbebyggelsen. Denne gruppen av bygninger har foruten sin egen miljøverdi også verdi som en verdifull kontrast til det bebygde området i syd.

Bygninger og kulturlandskap bør vurderes regulert til spesialområde/bevaring.

På Skråstad ligger en del gårdstun i et jordbruksområde avgrenset av høye bratte fjell og elva. Det er også naturlig å se Prestøyna i sammenheng med dette området.

Samspillet mellom natur, kulturlandskap og bebyggelse er verdifullt og bør bevares.

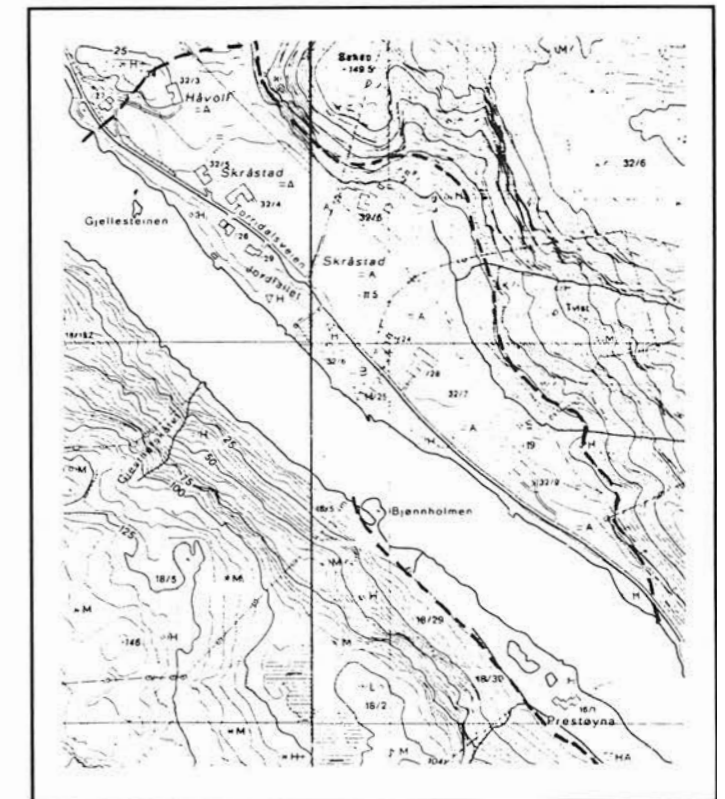
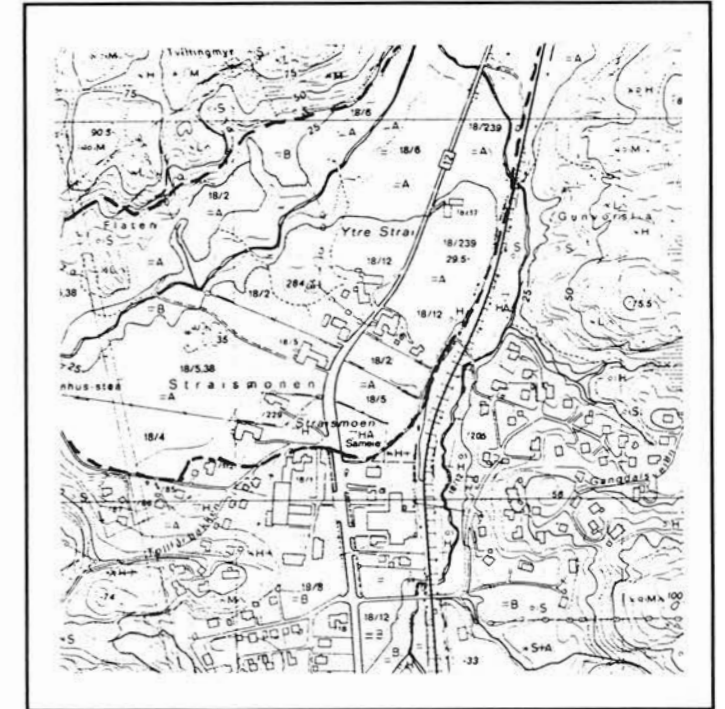
På Aurebekk ligger gårdsbygningene på en forhøyning i landskapet og dominerer det åpne landskapsrommet som kulturlandskapet danner.

Bygningene og områdets karakter bør bevares.

Det flate partiet helt nede ved elva syd for Høyebekken kalles Høllen. Her danner bebyggelse fra siste del av forrige århundre et opplevelsesrikt område der samspillet mellom bebyggelse, landskap og vegetasjon gir et meget karakteristisk og flott miljø. En del av bebyggelsen her er også relativt godt bevart.

Det må tas særlige hensyn til tiltak i dette området, og regulering til spesialområde bevaring bør vurderes.

På Hommeren ligger en del småhus med karakteristisk utforming. Disse er stort sett av relativt nyere dato (etter 1900). Her finnes eksempler på jugend, nyklassisisme og sveitserstil og området har stor opplevelses- og miljøverdi. Flere av

bygningen her har arkitekturhistorisk interesse.

Det bør tas spesielle hensyn til bebyggelsen i dette området.

9.2 Særlig viktige kulturminner

Hvedbygningen på Hagen og Linebua for bommen på Stray er de to kulturminner som spesielt peker seg ut som bevaringsverdige i dette området.

Hovedbygningen på Hagen 31/1 ble oppført i 1813-19 i den tids karakteristiske empirestil, med engelske skyvevinduer og halvvalmet tak. Fløybygningen er fra ca. 1850 og driftsbygningene fra ca. 1890. Tunet ligger for seg selv på ei høyde.

Bygningene har stor verdi og bør bevares ved regulering til spesialområde. Selve hovedbygningen er fredningsverdig. Virkningen av anlegget i landskapet må bli opprettholdt.

I 1842 ble det satt opp et nytt spill for bommen på Strai. Over festet i fjellet ble det reist ei bu med tegltekktak. Ved denne Linebua og på andre sida av elva er det bolter i fjellet etter virksomheten tilknyttet bommen. Bommen ble fjernet for noen år siden.

Linebua er et av de få gjenværende minner fra tømmerfløtingen i elva og bør bevares. Den lille bygningen har behov for vedlikehold.

9.3. Andre bevaringsverdige kulturminner

Jernbanen fra Kristiansand til Byglandsfjord ble åpnet i 1896. Det er flere fine og forseggjorte underganger og små broer av huggen stein på denne strekningen.

Disse bør ikke bygges om og må ellers behandles på en skånsom måte.

Stasjonsbygningen på Mosby ble oppført i 1895 i dragestil. I 1906 ble en 2. etasje bygd på nordfløyen, i 1960 et lite vindfang mot vest. Stasjonen stod opprinnelig med upanelte tømmervegger, men ble antakelig kledd i 1906. Skifertaket og takryt-

Hagen

Linebua ved Stray bom.

Mosby Stasjon

terne ved gavlspissene og noen av de originale vinduer er borte, men dette er elementer som lett kan føres tilbake.

Bygningen er tegnet av "stasjonsarkitekt" Paul A. Due som også tegnet de øvrige stasjoner langs Setesdalsbanen. Med visse variasjoner er det store likheter med Vennessla, Grovane, Iveland og Hægeland stasjon. Due har forøvrig også tegnet Norges Bank og stasjonsbygningen i Kristiansand.

Til tross for at stasjonsbygningen ikke lenger er autentisk, har den arkitekturhistorisk verdi. I tillegg kommer funksjonen som hever verdien. Bygningen bør bevares.

Det såkalte "Wergelandshuset", 38/377, ble oppført i 1927 i en gjennomført nyklassisistisk stil. Det er godt bevart og har fått utbedringslån på antikvarisk grunnlag. Bygningen har arkitekturhistorisk verdi, på grunn av sin stilrenhet.

På Augland 20/2 ligger toetasjes våningshus fra 1808 og driftsbygning fra 1865.

Bygningene bør bevares.

På Skråstad 32/4 er bolig og bryggerhus fra ca. 1750 flyttet til stedet i ca. 1850. Driftsbygninger er fra 1900.

Bygningene bør bevares.

Hovedbygningen på Mosby 27/108 ble oppført i 1824/25. Den har høy autensitet, men lider av manglende vedlikehold.

Bygningen bør bevares, men trenger utbedring snarest. Den nære tilknytningen til skolen gjør at den kanskje kan nyttes i pedagogisk sammenheng.

På Mosby finnes to av den karakteristiske husstypen i to etasjer og med skjev røsting. Dette er antagelig de eldste bygningene i bygda.

Augland 20/2

Skråstad 32/4

Mosby 27/108

Våningshuset på 27/28 skal være oppført ca. 1770, og ligger med hovedfasaden vendt mot elva. Driftsbygningen, som lå på rekke med våningshuset, er revet i senere tid.

Bygningen har stor verdi pga. alder, type og plassering og bør bevares. Om mulig bør eksteriør tilbakeføres til opprinnelig utseende.

Ytre Torridal Skole på Hommeren ble oppført i 1934 i en nyklassisistisk stil. Den har arkitekturhistorisk verdi og bør behandles med varsomhet.

Mosby

9.4. Andre kommentarer

Bedriften ved Høie startet opprinnelig sin virksomhet ved Jegersberg i 1845, men flyttet i 1850 til Høie. Flere branner har ødelagt de gamle industribygninger og arbeiderboligene. Den eldste bygningen er en toetasjes trebygning fra 1884 med enkel sveitserdekor, påbygd i senere tid.

Den hvite murbygningen som ligger like ved hovedveien er tidligere administrasjonsbygning. Den er fra 1915, ble tegnet av arkitekt J. Keyser Frølich. Senere er den påbygget en etasje og har fått ødelagt sitt arkitektoniske formspråk.

Ytre Torridal skole

Oppover Høiekleivene ligger en del eldre boliger reist i forbindelse med driften her. De fleste av husene og omgivelsene er endret i senere tid. Som et selvgrodd miljø har det likevel en viss historisk interesse.

I tilknytning til virksomhetene i Straibekken ble det ved Sagebakken bygget flere boliger i forrige århundre. Dette er ikke noe enhetlig bevart område i dag, men har miljøkvaliteter som bør tas vare på.

Ved Straibekkens utløp var det tidligere flere sagbruk. I 1881 ble en papirfabrikk startet opp her, Stray Træsliberi og Saug. I samme område

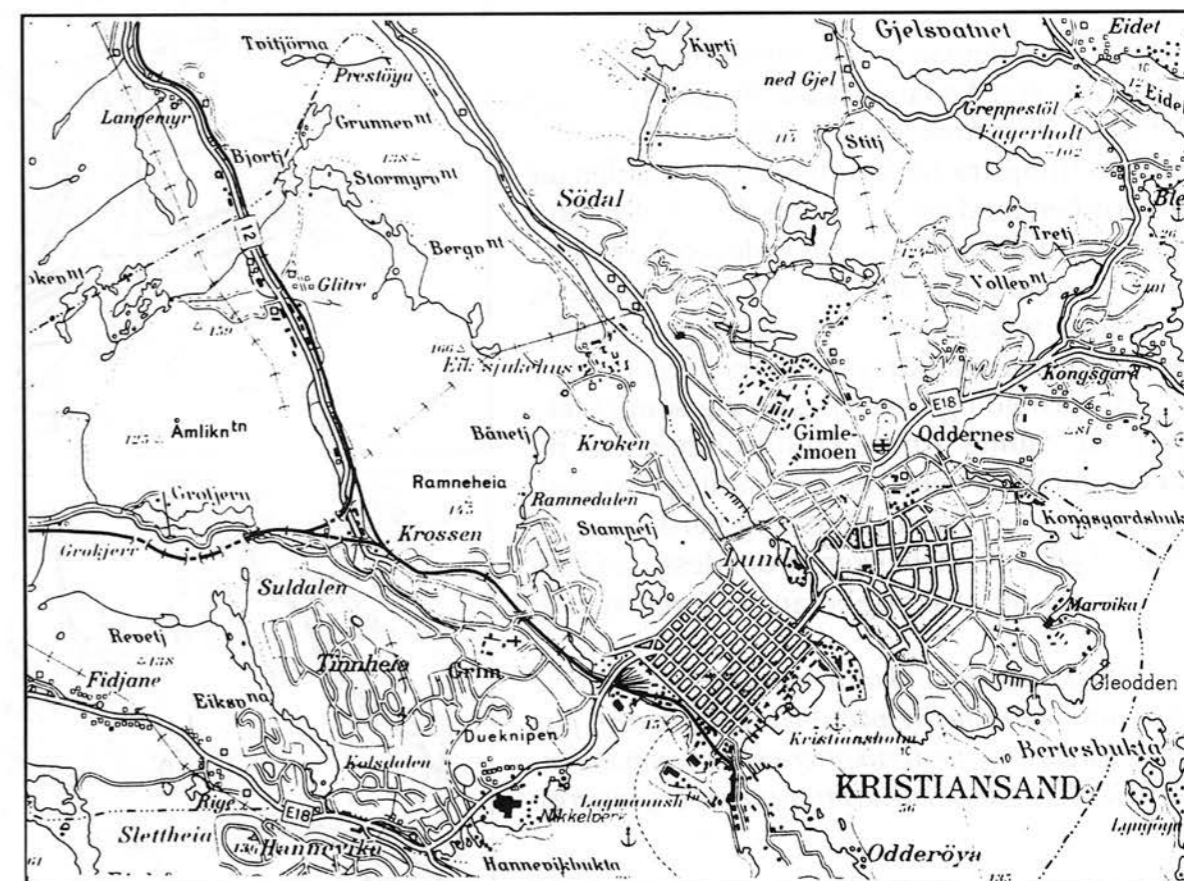
var Strai Bom, første gang nevnt i 1704. Her ble tømmeret sortert og lagt i flåter før fløting til byen. Bommen ble fjernet for noen år siden. Rester etter aktiviteten på stedet er linebua, stemrester, ruiner av bygninger, og plassen Ia.

Ia, 18/3, har alltid vært en plass for sagbruks- eller elvearbeidere. Hovedbygningen skal være fra ca. 1850 og driftsbygningen fra ca. 1920. Begge i meget dårlig stand etter flere år uten bruk eller vedlikehold.

Hovedbygningen på Hagen 31/1 er nesten identisk med den som stod på Ytre Strai. Denne ble bygget 1816 og revet i 1961 forbindelse med utvidelsen av Pleiehjemmet.

10. De bynære områder Grim - Eg - Lund - Kongsgård

De bynære områder er sterkt preget av de forandringene som har skjedd etter århundreskiftet. Nye veianlegg og nye boligområder fra forskjellige perioder dominerer landskapet. Innimellom finnes rester av eldre bosetning tilknyttet gårdsdrift og gammel "selvgrodd" bebyggelse langs elva. For en stor del er eldre veitraséer fortsatt brukt, men ellers er det ikke meget igjen av eldre strukturer og landskapstrekk.

Registreringene i de sentrumsnære områder har ikke vært grundig nok av tidmessige grunner. Det er i disse områder mange interessante kulturminner i tillegg til bygninger. En grundigere re-

gistrering, også av tekniske kulturminner, stedsnavn o.a. bør derfor gjennomføres ved revisjon av kulturminneplanen.

10.1 Særlig verdifulle områder

Grim, Eg, Lund og Kongsgård er gamle kulturområder, som har spilt en stor rolle for utviklingen i byen og distriktet omkring. Mangt og mye i byens utviklingshistorie har sin arne i disse områdene.

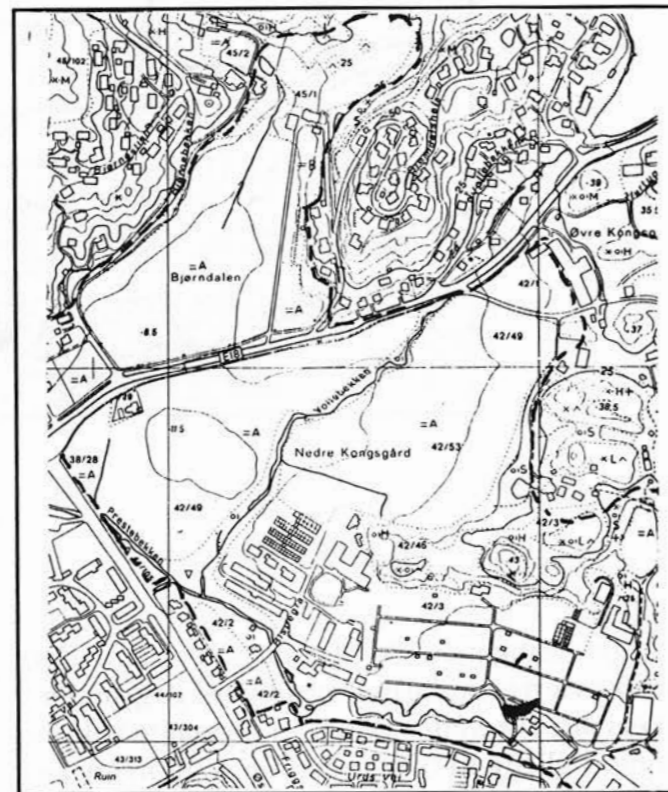
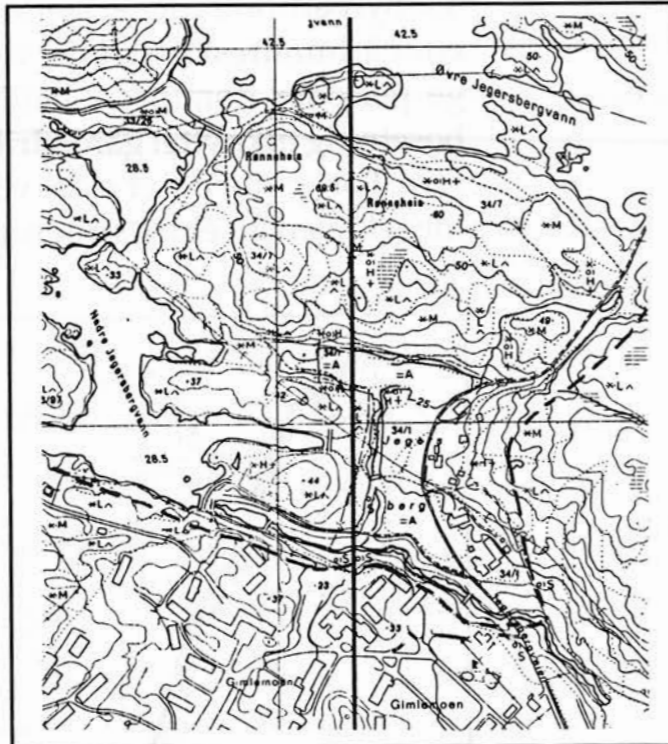
Fra 1810 og framover ble det satt i gang industrivirksomhet i Jegersbergområdet. Niels Winther Luth Jäger stod for dette, og navnet kommer etter ham. Her ble det etablert papirfabrikk, møller, brennevinsbrenneri, bomullspinneri og veveri m.m. Ingen bygninger fra denne tiden er tilbake, men rester av de tekniske innretninger som f.eks. møllesteiner ligger fortsatt igjen.

Det er også flere stemmer, steinbroer og steinsatte driftsveier å se i området. Reguleringen av vassdraget begynner fra Salvestjønn, vel tre kilometer i luftlinje fra selve industristedet. Siden tar reguleringen med seg Kyrjtjønn, Kroktjønn, Stitjønn, Papirmølle vannet og Nedre Jegersbergvann.

Hele området har stor verdi, både i historisk, pedagogisk og rekreasjonsmessig sammenheng. Reguleringen av vassdraget er imponerende etter den tids forhold og bevaringsverdig som et teknisk kulturminne. Andre kulturminner som bidrar til områdets verdi, er den gamle postveien, steinbroa fra 1810 ved Jegersberg gård og selve gården. Langs Prestebekken er det dessuten spesielle naturgeografiske og botaniske forekomster.

Området bør sikres og kulturminnene i området må passes inn i en helhetlig plan hvor kulturovern-, forsvars-, fritids-, og jordbruksinteresser er samordnet. Vedlikeholdet av disse kulturminnene må organiseres.

Det ubebygde området Bjørndalssletta og Kongsgårdjordene er "inngangsporten" til byen fra østsiden. Her møter en Oddernes kirke og prestegård som fondmotiv for enden av alléen som leder en gjennom det åpne landskapsrommet. Bygningene på Nedre Kongsgård er også elementer i dette sammenhengende kulturlandskapet. Prestebekken som går gjennom området er delvis lagt i rør og delvis åpen. Den går under bygningene på Kongsgård Garveri.

Dette området har fortsatt store kvaliteter som kulturlandskap og åpent landskapsrom. Jordene bør spares for ytterligere utbygging. Alléene må pleies og etter behov fornyes.

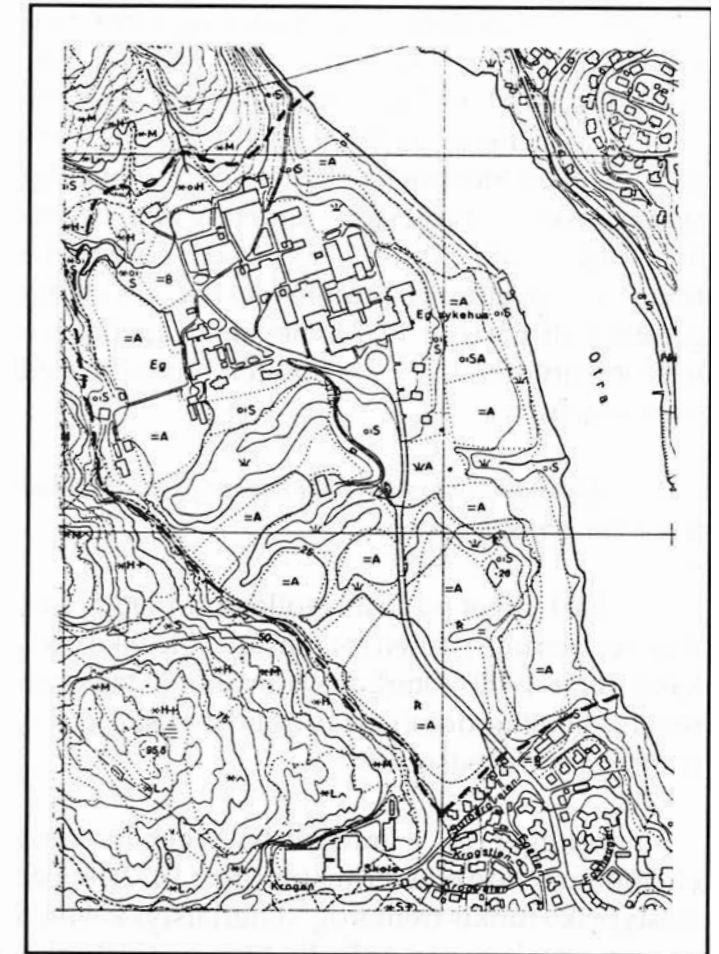
De åpne deler av Prestebekken bør ryddes og pleies slik at den igjen kan bli et trivselskapende element i området.

Kulturlandskapet og Prestebekken bør sikres reguleringsmessig.

I 1877 ble gården Eg solgt til staten for bygging av "Eg Sindsykeasyl" etter å ha vært i familien Holm/Arenfeldts eie fra begynnelsen av 1800-tallet. Sykehuset, tegnet av O.F.Ebbel, stod ferdig i 1881. Nye gårdsbygninger ble satt opp, og gården var i drift som en del av institusjonen i 1887. Av de gamle gårdsbygningene er bare et bakstehus og et stabbur tilbake. Noen uthus fra 1930-tallet er også bevart. De øvrige gårdsbygninger ble revet i forbindelse med bygging av det nye sentralsykehuset. Den nyklassisistiske "Kolonien" fra 1922 er tegnet av Keyser Frölich. Nedenfor sykehuset, mot elva, ligger "Direktørens Have" som nå er delvis grodd igjen. Et par mindre lysthus står fortsatt her. Et trappeanlegg i stein fører ned til elva, hvor det ligger et gammelt båtstø og et båthus. Stemmer ble anlagt i heia bak sykehuset for å få vann til sykehuset, og her er stier og trappeanlegg som inngår i systemet. F.eks. "Tusentrappene" og "Arenfeldts dam" - etter den forrige eieren - bygget ca. 1860.

Innen dette området ligger det flere kulturminner som bør bevares, noen av disse er nevnt over. De bør også ses i forhold til Otra Elvepark. Særlig den tidligere "Direktørens Have" og området ved elva kan ved rydding bli et attraktivt område for rekreasjon samtidig som kulturminnene her vinner tilbake noe av sin anseelse.

Det flotte åpne kulturlandskapet som preger området på Eg må i størst mulig grad søkes bevart og ikke bebygges ytterligere. Alléen inn til sykes-

huset har stor verdi. Det foreligger forslag om regulering av deler av dette til spesialområde bevaring/jordbruk.

Nedre Lund, øst for Østerveien på begge sider av Kuholmsveien og nær elva er et relativt enhetlig område med eldre bebyggelse og regulert bebyggelse fra omkring århundreskiftet. Det tidligere Oddernes Rådhus (1897) og Lund Skole (1871, påbygd 1901) er markerte bygninger. Noen nye bygninger finnes i området, men ellers domineres området av eldre bebyggelse, spesielt i Vindmøllelegangen. En del av disse er godt bevart og en del er restaurert på tilfredstillende måte.

I dette området bør man ved utarbeidelse av reguleringsplan prøve å etablere en sammenheng mellom den gamle bevaringsverdige bebyggelsen og den nye bebyggelse som er tenkt plassert nær elvebredden.

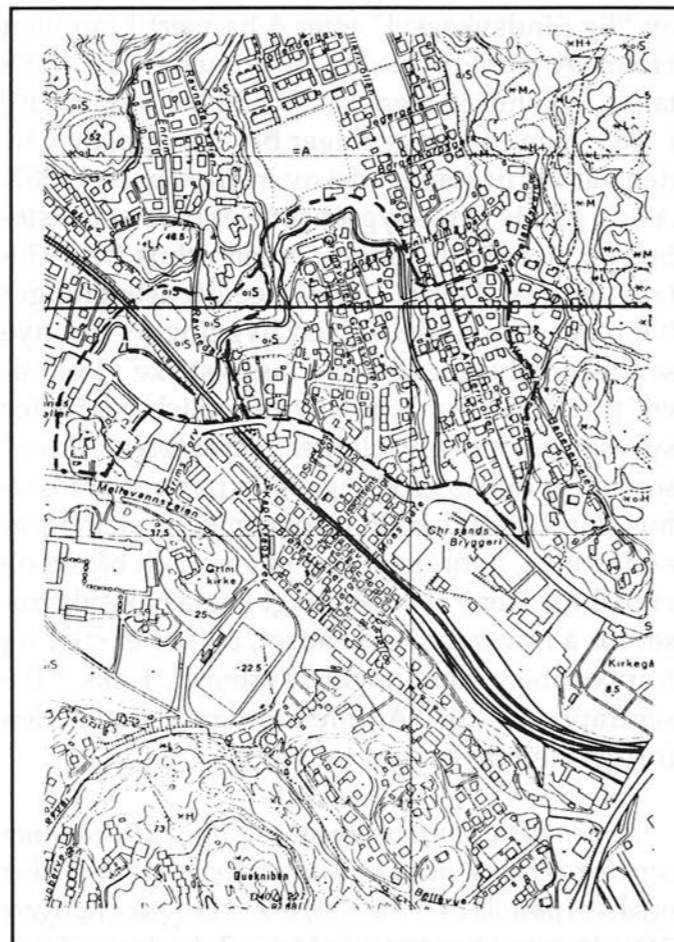
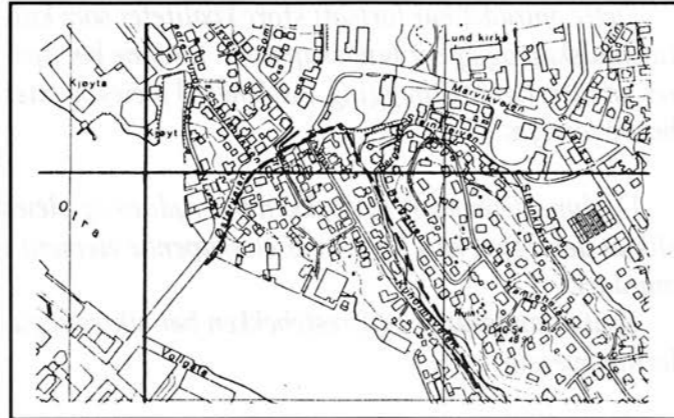
I området mellom Grimsvollen og Christiansands Møller er det flere kulturminner av verdi. Det tidligere Øvre Møllevann ligger ved stemmen til den flotte teglbygningen til Christiansands Møller. Stemmen er bygget opp av uvanlig store steiner. Et funkishus tegnet av Arne Korsmo/ Aasland ble oppført i 1933. Ved Nedre Mølle finnes rester etter virksomheten her, og en fin gammel sti går inn til Ravnedalen. Egelunden mellom møllestedene er et spesielt fint parti med store eiketrær.

Området har stor verdi og bør bevares. Området bør reguleringsmessig sikres.

Det ble bygget på Grimsvollen fra 1890-årene, men reguleringsplanen for området ble ikke godkjent før i 1909. Området framstår i dag som relativt enhetlig, dominert av de tidstypiske, enkle, frittliggende sveitserhus.

Ellers ligger den gamle gårdsboligen her med en dominerende plassering (oppført 1872), et par tidstypiske funkis trehus og Materialstykket nr. 5 som er omtalt annensteds. En liten og tidstypisk blokk fra midt på 1930- tallet lider av manglende vedlikehold. Ved oppussing bør en ta hensyn til husets arkitektoniske uttrykk. Gjennom området går Grimsbekken som ble steinsatt på 1930-tallet. Den gamle broa som den nye veien nå går over ble bygget i 1787.

Området bør reguleres til spesialområde bevaring. Også de tidstypiske funkishusene hører med til dette. Det er laget et forslag til reguleringsplan med bevaring av Grimsbekken og opparbeidelse av gangvei langs bekken.

10.2 Særlig verdifulle kulturminner

Oddernes kirke med prestegården, og bygningene og parken på Gimle Gård er de to store, skinnende kulturhistoriske perler i området. Men flere verdifulle minner kan nevnes: Kalkovnen på Sødal, Stiftegården på Lund og bebyggelsen på Enrum.

Oddernes Kirke er den ene av kommunens to middelalderkirker. Den eldste delen antas å være reist ca. 1040. Senere er kirken om- og påbygd flere ganger. Oddernes Prestegård ble gjenoppbygd i 1923 omtrent på samme sted og i samme form som den forrige bygningen som ble oppført rett etter en brann i 1759.

Hovedbygningen har en stram nyklassistisk stil som spiller opp mot middelalderkirken. Prestegården er listeført som fredningsverdig bygg i statens eie. Riksantikvaren har fremmet fredningsforslag p.g.a. kombinasjonen kirke, bygningsmiljø, prestegårdshage og landskap.

Kirken og prestegården er meget verdifulle kulturminner. Selv om kirken p.g.a. sin alder er fredet, har nye veianlegg og en provisorisk gangbro kommet inn som uheldig forstyrrende elementer nær inntil disse bygningene.

Nye tiltak, særlig veianlegg, må vurderes nøye i forhold til kirke og prestegård. Det må legges maksimal vekt på å ikke forstyrre samspillet mellom kirke/prestegård, vegetasjon og landskap. Bebyggelse oppover Prestheia bak kirken bør derfor unngås eller eventuelt innpasses/ ses på en skånsom måte. Kirke og prestegård spiller også en viktig rolle i det åpne landskapsrommet hvor alléen langs E-18 leder inn mot disse bygningene.

Bygningene og parken på Gimle Gård 40/138 er omgitt av nyere bebyggelse, men anlegget er stort nok til at opplevelsen ikke domineres uheldig av omgivelsene. Hovedbygningens vestfløy ble bygget i 1797 og østfløyen i 1807. Fjøs/stall er fra 1772 og ridehus og grisehus fra 1870. Parken ble anlagt i perioden 1780-1800 i en fri engelsk landskapsstil.

Oddernes kirke med prestegården i bakgrunnen

Gimle Gård

Stiftegården

Eiendommen er nå i kommunens eie, og hovedbygningen brukes som museumsbygning og til mindre konserter. Det naturhistoriske museum har nå også fått sin plass her.

Gimle Gård er et av de viktigste kulturminner i kommunen og har meget stor verneverdi. Området er regulert til offentlig formål, men har ingen formell sikring utover at hovedbygningen ble fredet i 1923.

Kalkovnen på Sødal ble bygget i 1826 og var i drift til 1915. Foruten kalkovnen finnes løe og våningshus. To lagerbygninger og ei smie har det også vært her. Anlegget hadde sin blomstringstid i årene etter 1892 i forbindelse med gjenoppbyggingen etter bybrannen.

Anlegget er fredet. De nye vinduene som ble satt inn i våningshuset for kort tid siden bør i sin tid skiftes ut med en type som er mer lik den opprinnelige.

Råstoffet kom fra Kalkheia som nå er landskapsvernområde etter naturvernloven.

Stiftegården på Lund fungerte som sommerbolig for stiftsamtsmannen som bodde inne i byen. Deler av bygningen er i utmurt bindingsverk. Store trær og det grønne området rundt bidrar til

Enrum

at bygningen fortsatt har noe av sin verdighet i behold.

Bygningene er regulert til spesialområde bevaring, og området rundt til friområde. De store trærne må tas vare på som en del av helheten.

Bebyggelsen på Enrum ble oppført i 1920-22 som sosial boligbygging. P.g.a. nærheten til Ravnedalen ble det lagt særlig stor vekt på utførelsen av bygningene, og området framstår i dag som et meget enhetlig og karakteristisk område fra den nyklassisistiske periode.

Området er regulert til spesialområde bevaring. Det må vises stor pietet ved ombygginger, reparasjoner o.a.

10.3 Andre områder med verneverdi

Tidstypisk arkitektur fra 1910 og frem til ca. 1930, og fra årene etter 1930 finner vi spesielt på Grim og Lund. Det er bebyggelse som ennå ikke er viet så stor oppmerksomhet, og som ved senere revisjoner bør vies spesiell oppmerksomhet.

Både på Grim og Lund finnes det områder som i større eller mindre grad er preget av tidstypisk bebyggelse fra ca. 1910 og fram til ca. 1930. I dag er ikke denne bebyggelsen viet så stor oppmerk-

somhet som den eldre trehusarkitekturen. I arkitekturhistorisk sammenheng er bygningene fra jugend- og nyklassisismeperioden interessante og representerer en bygningsarv som bør be-

handles med pietet. Disse områdene er imidlertid så blandet at de vanskelig kan avgrenses til klare enhetlige områder.

Bebyggelsen etter 1930

Spesielt Lundsområdet har mange gode bygg fra perioden etter 1930. Ved senere revisjon av kulturminneplanen bør disse bygninger vies spesiell oppmerksomhet.

Et par illustrerende eksempler er Oddernesveien 30-38. Bygningsmassen står som en karakteristisk trehusrekke fra 1930-årene. Bygningene er et unikt eksempel på tidlig funksjonalisme, bygget i tre, og har stor verdi i lokal og nasjonal sammenheng. Det karakteristiske boligkomplekset "Solbygg" sto ferdig i 1948. Det skiller seg klart ut fra øvrig blokkbebyggelse i byen.

Solbygg, som et nyere kulturminne, har arkitektonisk verdi. Det bør også her vises pietet ved ombygginger, reparasjoner og andre arbeider som utføres.

Solbygg

Oddernesveien 30-38

Stemmene i Baneheia er fra 1704

Baneheia var opprinnelig delt mellom gårdene Eg og Grim. Siden ble det byens beite og hogst-område. I 1704 ble det gitt tillatelse til å sette opp ei stampemølle i Frobusdalen, og det ble bygget stemmer for dette i Baneheia, derav navnet på de små tjønnene. I 1843 ble Stampene byens vannmagasin, og stemmene ble bygget på. Til tross for stor motstand ble det i 1862 vedtatt å forby beiting i østre deler av Baneheia. Senere ble dette utvidet til å gjelde hele Baneheia. P.g.a. beitingen var heia helt snauspist, og trær ble plantet ut. Drivkraften bak dette var formannen i Christianssand Byselskab fra 1864 til rundt århundreskiftet, general Oscar Wergeland. Han var også drivkraften bak parken i Ravnedalen som ble anlagt i 1874-78, et helt unikt parkanlegg.

Ravnedalens og Baneheias verdi for byen trengs neppe understrekes ytterligere. Området er regulert til friområde (de nordlige områder til landbruk/skogbruk) og skulle vel ikke behøve noen sikring ut over dette. Det bør imidlertid lages en mer detaljert oversikt over kulturminnene i dette området og hvordan disse skal forvaltes. En del registreringsmateriale foreligger.

10.5 Andre bevaringsverdige kulturminner

Det kan nevnes en rekke andre bevaringsverdige kulturminner i de bynære områder: Bebyggelse i Klynga, Strandveien 2a, Gimleveien 6, Ottekanten, Sveitervillaen på Matrialstykket, batteriet på Galgeberg fra 1805, en rekke krigsminner fra 2. verdenskrig, Christiansands Møllers store, gamle hovedbygg, Mølleparken, Eigelunden og flere andre.

Klynga er bebyggelsen som ligger ved det tidligere Øvre ferjested. Her har det vært bebyggelse fra gammel tid. I nyere tid er miljøet endret vesentlig og det gamle strandmiljøet er borte. Enkelte eldre hus ligger her fortsatt. Det pekes spesielt på Strandveien 2a som skal være fra ca. 1650, og dermed kanskje byens eldste beboelseshus. Gimleveien 6 har et godt bevart eksteriør. Ellers er de eldre hus endret og miljøet ikke så enhetlig lenger.

Strandveien 2a og Gimleveien 6 bør bevares.

Strandveien 2 A

Espelund, Torridalsveien 56, er et av de eldre bostedene på Lund. Allerede på 1600-tallet var gården bebygget med et stort toetasjes våningshus. På 1800-tallet ble dette revet. Halve huset ble fraktet til Søm og bygget opp der. Den andre halvparten ble brukt ved oppføring av det nåværende huset som eksteriørmessig bærer preg av første del av 1800-tallet. Huset er pietetsfullt restaurert og er spesielt bevaringsverdig fordi også uthuset er bevart og fordi utarbeidet reguleringsplan sikrer at nybygg ikke vil bli presset helt inn i gårdstunet. Bernt Holm kjøpte 23 daa av denne gården da han skulle bygge Gimle Gård.

Materialstykket 5 under rehabilitering

Også Torridalsveien 101, Ottekanten, er et særegent, bevaringsverdig bygg. Huset ble bygget i 1808.

Sveitervillaen på Matrialstykket 5 er et eksempel på stilens mer utbroderte representanter. Bygningen ble oppført omkring århundreskiftet. Huset ble pusset opp i 1989 og et tårn som ble rekonstruert etter bilder ble satt opp igjen på taket.

Bygning og hage er regulert til spesialområde bevaring.

Tobienborg

Batteriet på Galgebergtanggen ble anlagt i 1805. Her er også flere rester etter kanonstillinger fra andre verdenskrig.

Batteriet bør bevares og sikres mot utrasing. Sikringsarbeider vil bli utført i forbindelse med Miljøpakken.

Sammen med minnene fra andre verdenskrig har dette området viktig historisk verdi. Om mulig bør dette synliggjøres bedre.

Tobienborg 44/1 er et gjennomført sveitseranlegg. Bygningene antas å være oppført omkring 1860, men hovedbygningen skal ha fått sitt nåværende utseende 1885. Stabburet er fra 1890. Tunet ligger på en liten høyde, delvis fri fra annen nyere bebyggelse. (D.Koren antar i sin bok "Omkring Lindesnes" (1914) at dette anlegget kan ha vært et forbilde for det såkalte Torridals-tunet.)

Bygningene bør bevares og spesielle hensyn må tas ved eventuelle nybygg i nærheten.

Tønnefabrikken på Lund er en av de få bevarte lagerbygninger av denne typen i Kristiansand.

Bygningen inngår i reguleringsplan under utarbeidelse og forutsettes bevart.

Den store teglbygningen på Christiansand Møller ble oppført i 1901 og har sammen med alléen langs Setesdalsveien en dominerende virkning i området. Bygningen er en tidstypisk industribygning og er kanskje det eneste og også best bevarte eksempel på denne type bygning i kommunen. Et par lave bygninger langs veien er fra omtrent samme tid. Disse er også godt bevart.

Selv om Setesdalsveien skiller, står Mølleparken i kontakt med det særpregede miljø i Egelunden. Bygningmiljøet på Christiansands Møller og Egelunden må ses i sammenheng reguleringsmessig sett.

Bygningene bør bevares og virkningen av den store bygningen i landskapet må reguleringsmessig sikres.

Tønnefabrikken

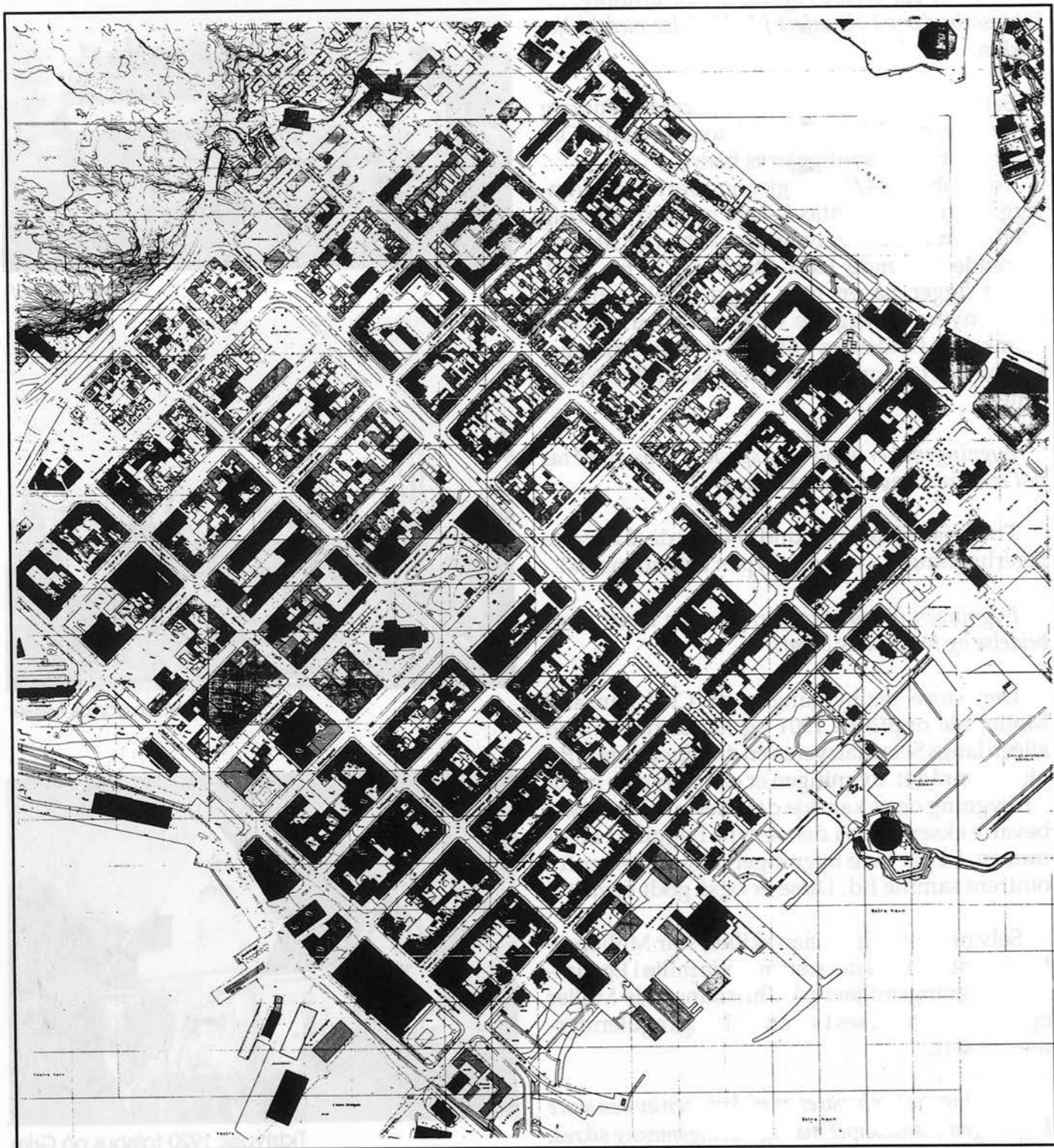
Christiansands Møller

Tidstypisk 1920-tallshus på Grim

11 Kvadraturen

Kvadraturen er det mest karakteristiske og også mest kjente "kulturminnet" i kommunen. Det skal lages en egen kommunedelsplan for Kvadraturen, og flere av de foreslåtte tiltak vil gå inn i denne.

11.1 Byplanen

Grunnlaget for den fysiske form byen har i dag ble lagt da Christian 4. i 1641 grunnla byen. Byplanen ble utformet etter datidens renessanseidealer, men uten de forsvarsverker (murer) som ofte omgav denne typen byer. Gatene var like brede (ca. 15m) og likeverdige. De 54 kvartalene skulle være like store, omtrent 60 x 120m. I store trekk er mønsteret fra den gang beholdt. Mindre endringer ble gjort underveis, og ikke alle elementer i planen har blitt fulgt opp. Allerede på 1600-tallet hadde man planer om to kirker som skulle plasseres symmetrisk i forhold til hverandre, men den østlige kirken ble aldri bygget. På slutten av 1600-tallet var det også forskjellige planer om et torv som en utvidelse av Festningsgata. Tilfeldige uregelmessigheter i gateutstikkingen kan ennå ses, som f.eks. varierende gatebredder og ikke helt rette kvartalssider.

Etter brannen i 1892 ønsket man å dele byen i fire sektorer, og Festningsgata og Rådhusgata skulle utvides. Dette ble bare delvis gjennomført.

Byen har i store trekk beholdt de karakteristiske topografiske trekk: omgitt av sjø og elv på tre sider og Baneheia på den fjerde.

Det rektangulære byplanmønsteret med de likeverdige gater gir ikke de uventede romopplevelser som en får i mer selvgrodde byer. Det er derimot opplevelsen av perspektivet og husrekene som danner et sammenhengende men variert gateløp som er det typiske i Kristiansand. De

Den gamle trehusbebyggelsen i Nordøstkvadraturen

brede gatene og lave trehusene i byens nordøstre del har menneskelige dimensjoner og et sjarmende småbypreg.

Det åpne torvområdet er byens plass og storstue og skaper opplevelse og spenning ved å bryte med den ellers skjematiske byplanen. De forskjellige gatene ledes inn mot kirken og munner ut i torvet.

Selve torvrommet har en fin dimensjon. Kirken og Wergelandsparken bidrar ytterligere til torvområdets kvaliteter. Kirken er på tradisjonell måte orientert øst-vest, dvs. på tvers av gatenettet. Dette framhever kirken samtidig som den avvikende plasseringen gir fine romopplevelser.

Parkdannelsene, Børsparken og Stener Heyerdahls park som er en tidligere kirkegård, danner også fine rom i byen, men er på langt nær like viktige som torvet. Børsparken har mistet noe av sin intimitet ved en lite formidlet overgang til omgivelsene rundt. Stener Heyerdahls park er også noe amputert av utvidelsen av Festningsgata.

Det rettvinklede gatemønsteret framhever vanligvis ikke bygninger på noen spesiell måte. Hjørnebygninger vil likevel alltid være viktige; de avslutter kvartalet, "holder det fast" og formidler overgang og sammenheng videre til de neste kvartaler. Kristiansand har en rekke gode eksempler på velformede hjørneutforminger, både i trehus- og murhusbebyggelsen.

Et karakteristiske trekk er de åpne gateløpene mot sjø, elv og mot Baneheia. Denne fine virkningen er flere steder svekket eller helt ødelagt, som f.eks. ved at Kongensgate mot Vesterhavna er sperret av senere tids bebyggelse.

Små, eldre trehus...

...og større eldre trehus

Enkelt sveitserhus fra Nybyen

11.2 Bebyggelsen

Bebyggelsen lå mer spredt i begynnelsen, men etterhvert som folketallet steg ble utnyttelsen sterkere, husrekkene sammenhengende og karréene fikk en mer lukket karakter. Det tok lang tid før alle byens kvartaler var bebygde. Langt utpå 1700-tallet lå byens sentrum fremdeles som en furumo.

Områdene langs elva og sjøsidene ble naturlig nok først bebygde. Det var her handel, lossing og lagring av tømmer og annen aktivitet foregikk.

På de største eiendommene kunne tomtene strekke seg gjennom et helt kvartal. Etterhvert ble disse oppdelt og tomtene går nå vanligvis inn til midten av kvartalet. I østbyen er mange av tomtene forholdsvis smale. Eldre eiendomsgrenser eksisterer fremdeles i stor grad, men flere eiendommer har blitt slått sammen ved større utbygginger. Dette har ført til at husrekkene mister noe av sin variasjon og gateløpet oppleves mer monotont.

Husene ligger med langfasaden mot gata og danner en mer eller mindre sluttet rekke. Inngangen til det bakenforliggende gårdsrom var gjennom porten og dette er fortsatt et typisk trekk i gatebildet og bidrar til et variert gateløp. I gårdsrommet ble uthusbygninger, stall, fjøs, bryggerhus o.l. bygget, og i den første tiden hadde byen trolig mer karakter av å være "urbaniserte" bondegårder.

Strandområdene mot elv og sjø ble ikke regulert, men skulle i utgangspunktet være almenninger. Imidlertid ble disse som tiden gikk tatt i bruk av byborgerne.

Her var byens havnevirksomhet og andre bedrifter lokalisert, og store sjøbuer, lagerhus, og lagringsplasser for materialer dominerte området.

Bygningene lå oftest tett sammen med gavlen mot sjø og elv. Det er lite igjen av dette typiske bebyggelsesmønsteret som preget disse områdene langt inn i vårt århundre. I dag er det aller meste

Historisme, karrébebyggelse - den gamle brannstasjon, nå en del av kommuneadministrasjonen

Frittliggende historisme - Odd Fellow

Jugend, Rådhusgt. 5

av eldre bebyggelse her forsvunnet, og områdene har endret karakter. De er idag mer eller mindre åpne parkområder eller moderne havneområder.

Nybyen ble bygget på Reperbanens grunn i 1890-årene. En sterkt medvirkende årsak til en rask utbygging var brannen i 1892 og at det her ble lempet noe på murtvengen i forhold til Murbyen. Området ble planlagt etter samme prinsipp som Kvadraturen, men med smalere gater som ikke korresponderte helt med det øvrige eldre gatenett.

Byen har hatt flere store branner som har endret bybildet, men selve kvartalsmønsteret er ikke endret i vesentlig grad. I 1734 brant omtrent halve byen, d.v.s. det meste av bebyggelsen vest for Festningsgata. I 1859 strøk det med tre kvartaler og noe omkringliggende bebyggelse i byens nordøstre del. Brannen i 1880 ødela kirken og store deler av kvartalet nordvest for denne. Murhuse- ne Latinskolen og Katedralskolen ble spart. Den siste store brannen i 1892 la på nytt nesten halve byen i aske, vestbyen sør for Rådhusgata og østbyen sør for Tollbodgata brant ned.

Hoveddelen av den gjenværende trehusbebyggelse består av små bygninger i en og to etasjer, bygget på 1700- og 1800-tallet. Over tid er de fleste endret noe, og eksteriørene bærer preg av 1800- og 1900-tallet.

Selv om det her er forskjell på størrelse og utforming etter tid og idealer, så gjør felles materialbruk og variasjoner over det samme tema at husene spiller sammen i en opplevelserik helhet, som likevel er variert.

Det er ikke alltid overensstemmelse mellom alderen på huset og eksteriøret. Små og usymmetriske hus er som regel eldre, men dette er ikke helt entydig, det har også sammenheng med byggherrens status. Det er særlig senempiren ca. 1830-70 og sveitserstilen ca. 1870-1910 som preger denne "anonyme" trehusbebyggelsen.

Nasjonalromantikk - Østre Strandgate

Nyklassisisme - Østre Strandgate

Mellomperiode, overgang fra nyklassisisme til funksjonalisme - Elvegaten

Borgere med god økonomi bygde sine herskaps- hus, "bypalléer", "patrisierhus", som dominerte gatebildet i Østre og Vestre Strandgate. Disse ble oppført eller fikk sitt karakteristiske eksteriør på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Det er kun et fåtall av denne typen bygninger igjen, f.eks. Vestre Strandgate 22 og 24, og Gyldenløvesgt.10.

Mot slutten av 1800-tallet og litt utpå 1900-tallet fikk husene det karakteristiske sveitsersteriøret. For det meste er dette en enklere form enn det en finner i villastrøkene. Tordenskjoldsgate skole er et eksempel på en mer forseggjort sveitserstil.

Nybyen er et eksempel på den mer moderate, forenklete sveitserstil.

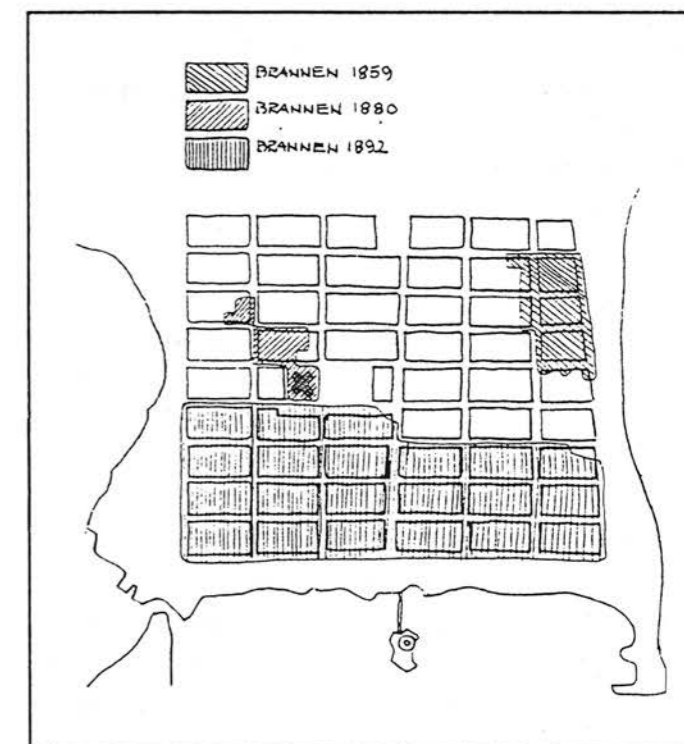
I løpet av omtrent en tiårsperiode ble den nedbrente bydelen etter brannen i 1892 bygget opp igjen. Man forlot den tradisjonelle byggemåten. Murtvang var innført og arkitektene som var utdannet i utlandet, for en stor del Tyskland, spilte en større rolle enn før. I motsetning til den tidligere trehusbebyggelsen, hvor håndverkerne la grunnlaget for hvordan det store flertall av husene ble sendes ut.

Den nye bygningsstilen var internasjonal, og man valgte fritt fra historiens stilarter, fra romantikkens, gotikkens, renessansens og barokkens byggekunst. Dimensjonene ble likevel på en måte tilpasset Kristiansand, idet disse husene ble ganske små og lave sammenlignet med lignende bygninger andre steder. På sett og vis var det derfor en tilpasning til Kvadraturen, men selvfølgelig et klart brudd med tidligere byggemåter. Byggestilen skapte også reaksjoner og ble betraktet som ikke å ha noe nasjonalt preg over seg slik som den gamle by. Her finnes karrébebyggelse og enkelte frittliggende villaer (f.eks. Odd Fellowgården).

Jugendstilen var et internasjonalt forsøk på en ny stil, en reaksjon på historismens stilforvirring.

Funksjonalisme

Omtrentlig utbredelse i selve Kvadraturen av de tre store brannene i andre halvpart av forrige århundre.

Denne perioden varte bare en kort periode fra rett etter århundreskiftet og til ca. 1915, og satte ikke noe preg på Kristiansand. Rådhusgata 5 er en meget karakteristisk liten jugendbygning, der særlig døra viser stilens elegante linjeføringer.

Ellers finnes det bygninger med elementer av jugendstil, f.eks, Markensgate 2a og 4a, men disse er ikke typiske eksempler.

I overgangen mellom jugend og nyklassisisme var det en kort periode med en nasjonalromantisk stil, vanligvis representert ved større murbygninger i byene. Østre Strandgate 17a (tidligere handelsgym/musikkskolen,) fra 1924 er tegnet av Magnus Poulsson og er kanskje den eneste representanten for denne stilretningen i Kristiansand.

I perioden fra omtrent 1920-30 ble det oppført en rekke bygg i nyklassisistisk stilretning. Restaureringen av Vindmølla (arkitekt Arnstein Arneberg) er et eksempel på dette. Også det tidligere Sjømannshjemmet er fra dette tiår.

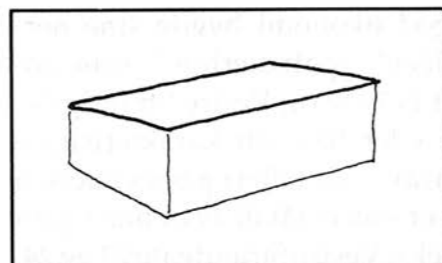
Bygningen stod i ferd med å bli revet, men ble som kjent i stedet flyttet og glir nå inn i et interessant gateløp med bygg fra mange forskjellige perioder.

I Kvadraturen finnes også en del mindre murbygninger fra omkring 1925-35 som har trekk av både nyklassisisme og funksjonalisme. I tid faller de også inn mellom disse periodene. Disse huse- ne finnes særlig i Elvegata og Østre Strandgate.

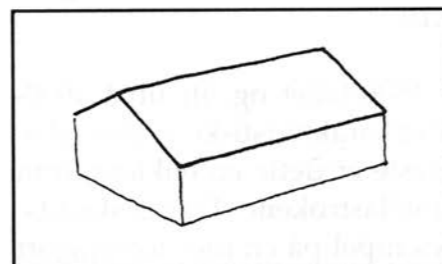
Funksjonalismen fra 1930 til 1940-50 var kanskje mer enn noe annen stil basert på ideologi og holdninger enn bare formspråket. Disse bygningene representerer det totale brudd med de til da herskende stilretninger: ingen dekor, flate tak og en helt annen oppbygging av fasadens uttrykk. Eksempler på 30-talls-bygninger er Kongensgt.30 og Østre Strandgt.41.

Grovt kan Kvadraturen deles i ulike miljøer etter hvilken bebyggelse som preger områdene:

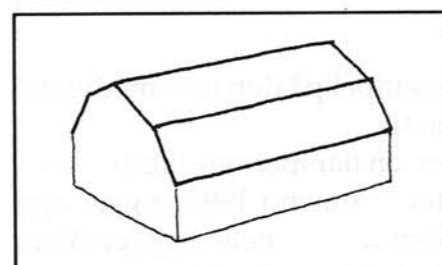
- Posebyen, trehusbyen, som fremdeles består overveiende av eldre trehus.

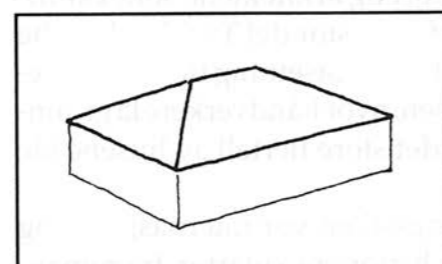
Pulttak

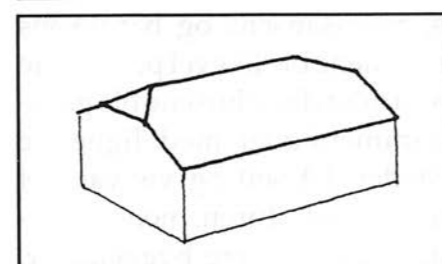
Saltak

Mansardtak

Valmtak

Halv-valm

- Murbyen, som fremdeles har store partier med denne bebyggelse bevart.
- Den nordvestre del av Kvadraturen som består av eldre og ny bebyggelse uten noen helhetlig sammenheng.
- Nybyen som et enhetlig, lite område.

11.3 Verneplan

Store sammenhengende områder med eldre bebyggelse vil oftest ha større verdi enn bygninger som ligger isolert i fremmed miljø, dersom de da ikke er spesielt verdifulle i seg selv og av den grunn bør bevares. Det eneste større enhetlige området som er spesielt avmerket i verneplansammenheng er Posebyen med sine 10 kvartaler.

Vestre Strandgate 12

En skal imidlertid være oppmerksom på at et område som "Murbyen" mellom Tollbodgata, Vestre Strandgate og Østre Strandgate har en struktur som i hovedvekt gjenspeiler arkitekturen fra like etter bybrannen i 1892 og også i stor grad gir inntrykk av et helhetlig område.

Det er vanskelig å komme fram til klart og naturlig avgrensede områder av særlig to grunner:

- Kvadraturens likeverdige gater gjør at et kvar-

tal alltid vil henge sammen med det neste o.s.v.

- Det har skjedd en stor grad av sanering, d.v.s. husrekkene er ofte punktert flere steder med ny bebyggelse som mer eller mindre bryter opp helheten.

Dette viser igjen hvor viktig det vil være at nybygg tilpasses eksisterende miljøer for ikke å bryte ytterligere med kontinuiteten. En må se på kvadraturen som et hele, ikke oppdelt i soner.

Vurdering av Kvadraturens bebyggelse og verneverdi fremgår av kartbilag med inndeling i vernekategorier.

Verneplanens kart, datert mai 1990, med inndeling av bebyggelsen i kategorier av verneverdi bør legges til grunn for vurdering og behandling av enkelttiltak i Kvadraturen.

Forklaring til verneplanens kart

Bygninger i Kvadraturen er delt inn i følgende vernekategorier:

- bygninger som må bevares. Bygningene har stor antikvarisk egenverdi og er også viktige enkeltelementer som utgjør en del av byens karakter, enten ved utforming, alder, historie, funksjon eller viktig visuelt innslag. Bygningene må regnes som fredningsverdige.

- bygninger som bør bevares fordi de er del av et enhetlig miljø som er verdifullt i bybildet, eller har kvaliteter utover en ren miljøtilknytning. Regulering til spesialområde bevaring anbefales. (1.prioritet)

- bygninger som danner et sammennengende miljø og bør vurderes regulert til spesialområde bevaring. Noen bygninger har fått hevet verdien på grunn av sin viktige hjørneplassering. (2.prioritet)

- bygninger som:

a) er relativt godt bevart, men ligger i så endrede omgivelser at den mangler en miljømessig tilknytning men likevel bidrar positivt i bybildet.

b) er endret, men som sammen danner et mindre miljø og en bebyggelsestruktur med verdi for byopplevelsen. Dette er bygninger som ved en hel eller delvis tilbakeføring kan vinne tilbake noe av sin anseelse i gatebildet og som vurderes som bygninger som i seg selv ikke kan prioriteres, men som ved endrede forutsetninger kan bidra positivt i bybildet. Dette er også bygninger som ofte ligger inntil mer bevaringsverdige miljøer og kan knyttes nærmere disse.

Vestre Strandgate 24 - fredet i 1923

Ekserserhuset - fredet i 1984

Kongensgate - regulert til spesialområde for bevaring

Kvartalsgjennomgang - kommentarer

Her nevnes en del viktige bygninger og andre forhold som ikke direkte framgår av verneplan-kartet. Bare et fåtall av bygningene har en formell sikring.

VESTRE DEL KVARTALENE 1,2,3,7,8,9,13,14 OG 15

Hospital- og Dollhusanlegget er meget viktige bygninger med stor antikvarisk verdi. Hospitalet er bygget i 1709. Det øvrige anlegg fra tidlig på 1800-tallet.

Hospital- og Dollhusanlegget bør fredes eller sikres ved regulering til spesialområde bevaring.

Dollhuset og Hospitalet

I NÆRHETEN AV TORV OG KIRKE, KVARTALENE 19, 20, 21, 25, 26, 27, 31, 32 OG 33

Vestre Strandgate 24, Egbergs hus, ble fredet i 1923. Dette flotte bypaléet antas å ha fått sin klassisistiske utforming i 1790-årene, ved nybygging eller ombygging. Sammenhengen videre mot Børstorvet, Børsparken og Ernst hotell er viktig i denne sammenheng. Bygningsmiljøet er meget verdifullt fordi det representerer de siste rester av en bebyggelsesform som preget Vestre og Østre Strandgate før brannen i 1892.

Latinskolen ble bygget rett etter bybrannen i 1734-36 av Hans Bilsing. Den ble ombygget i 1805-06 av Benoni d' Aubert. I 1853-54 ble den bygget på en etasje og fikk sitt nåværende utseende. Bygningen gir gateløpet en fin karakter, og gir særlig byrommet mellom kirken og latinskolen en fin virkning.

Håndverkerforeningen, Vindmøllen, er påbygget og endret flere ganger. Etter at vindmølla brant 1819/20 ble det antageligvis bygget på tomte i 1820-årene, 1840-årene og omkring 1860. Den siste ombyggingen var i 1918, da arkitekten Arn-

Vestre Strandgate - sammenhengen mellom bygningene er viktig - også Børsparken

Latinskolen

stein Arneberg restaurerte bygningen i et nyklassisistisk formspråk.

Rådhusgate 5 ble bygget som et konditori for dampbakeriet. Det ble oppført i 1904 og er et fint eksempel på jugendstilen, særlig døras svungne dekorasjoner. Huset ble tegnet av ingeniør Endre Refsnes.

KVARTALENE

16, 17, 18, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 34 OG 35

Forslag til reguleringsplan for dette området med formål spesialområde bevaring foreligger. Denne kan bli ferdigbehandlet i 1990. Planen inkluderer ikke Tinghuskvartalets husrekke mot Holbergsgate. Denne husrekken formidler overgangen fra Posebyens lave trehusbebyggelse til det dominerende Tinghuset. Det karakteristiske pulttakshuset har også særpregede bygningsdetaljer som gir det verdi - den utkragede andre etasjen kan tyde på høy alder. Det er uenighet på statlig hold om husrekken bør bevares eller rives.

Flertallet i komitéen mener husene bør bevares mens et mindretall mener statens standpunkt bør få være avgjørende.

ANDRE DELER AV ØSTBYEN, KVARTALENE 4, 5, 6, 10, 11 OG 12

Tordenskjoldsgate 64, "Ekserserhuset", ble fredet i 1984. Det er tegnet av senere generalmajor Benoni d' Aubert og ble bygget i 1805. Originaltegnene viser et stort gavlparti som markerer hovedinngangen. Dette kom ikke til utførelse. I løpet av siste krig ble det bygget på en skjemmende takark som kommunen ved overtakelse av bygningene forpliktet seg til å fjerne.

Husmorskolen i Henrik Wergelandsgate og aldershjemmet i Elvegata, er innarbeidet i reguleringsplanene, uten spesiell sikring. Disse ble

Vindmølla

Parti fra Posebyen,
hjørnet Skippergate/Kronprinsensgate

Aldershjemmet i Elvegata

oppført rett etter 1859 og er eksempler på større bygninger i senempirestil.

Fasaderekke i kvartal 4 mot Holbergsgate bør sikres gjennom regulering til spesialområde bevaring. En eventuell utbygging av kvartal 5 må ta hensyn til bygninger som er registrert å være av stor antikvarisk egenverdi, og til bygninger registrert som bevaringsverdige fordi de er del av et enhetlig miljø.

MURBYEN

KVARTALENE 31, 32, 33, 37-54

Murbyen har flere bygninger av stor verdi som enkeltbygg. En rekke bygg i området har ikke denne samme egenverdien, men er verdifulle som del av et enhetlig bygningsmiljø. Generelt bør derfor sammenhengende husrekker søkes bevart.

Det gamle handelsgymnasiet er tidligere nevnt. Foruten å være et fint og karakteristisk bygg i seg selv, er bygningen en viktig del av kvartalets murbebyggelse.

Østre Strandgate 1 og 1a er regulert til spesialområde bevaring. Bygningene ble oppført rett etter brannen i 1892.

Dronningensgate 36 (Bedehuset), 38 og del av 34 samt Kongensgate 35 er regulert til spesialområde bevaring. Disse bygg ble også oppført rett etter brannen i 1892.

Kirkegaten 9, Dronningensgate 21/23, tidligere Stiftsamtmannsgården og Handelstandens hus, er en meget karakteristisk bygning fra 1892. Den er forutsatt bevart i reguleringsplan, men er ikke regulert til spesialområde bevaring.

ØSTERHAVNA

SONE 55-59 OG DELVIS 60

Store deler av Østerhavna er opparbeidet som parkområde med stor verdi for byen. Festningen er et meget viktig kulturminne som fortsatt må få dominere dette området.

Bentsens hus i Kvartal 5

Enhetlig parti fra Murbyen,
Østre Strandgate.

Christiansholm Festning

Ny bebyggelse må vurderes nøye i forhold til bysilhuett og bybildet fra sjøen. Retranchementet, og alléen i Festningsgate mellom Tollbodgate og Østre Strandgate må bevares.

ELVEBREDDEN SONENE DELVIS 60 OG 61-69 FRA ETTER 1859

En eldre sjøbu i kvartal 66 og almenningene som avslutter gatene mot elva bør bevares. Kaiene ved Kristian 4. gate og Tordenskjoldsgate må vedlikeholdes.

Almenningene mot elva, som avslutter Kvadraturens gateløp, må ikke bebygges slik at det hindrer gateløpenes frie utløp til elva.

NYBYEN SONE 72

Nybyen består bare av eldre hus fra rundt århundreskiftet og er slik sett enhetlig. Imidlertid er flere av bygningene endret eksteriørmessig i senere tid, og området er som sådan ikke godt bevart.

Likevel har Nybyen verdi ved at den i seg selv er et fint miljø og også danner en fin husrekke mot Tordenskjoldsgate og er en harmonisk overgang til Hospitalet, Dollhuset og øvrig trehusbebyggelsen i de motstående kvartaler.

Bebyggelsen langs Tordenskjoldsgate - eller i alle fall dens karakter - bør vurderes bevart av hensyn til området i seg selv og av hensyn til motstående kvartaler. I dag er det ingen hus som bryter med dimensjonene i kvartalet.

VESTERHAVNA SONENE 74-80

De verneverdige bygninger i Vesterhavnområdet bør inngå i en visuell sammenheng med øvrig bebyggelse og ikke bli liggende som "tilfeldige bryssomme rester". Disse er vist i forslaget til havneplan.

Det må også tas spesielt hensyn til bysilhuet-

Sjøbua fra 1859 ved Elvebredden

Nybyen med Baneheia som vegg

Tollbua

ten, og fjernvirkningen av domkirketårnet må ivaretas.

Den sydlige delen av Tollbua er listeført som fredningsverdig i statens eie. Denne delen ble tegnet av arkitekt Grosch og oppført i 1825-27.

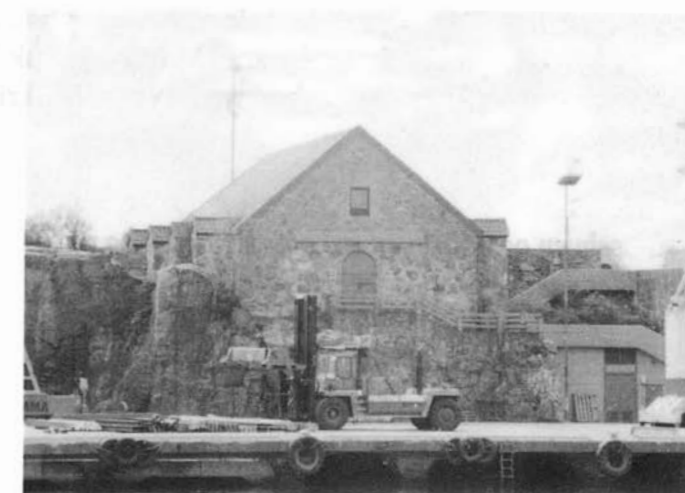
Den nordlige delen ble oppført i 1895, arkitekt var Keyser Frölich. I reguleringsplan forutsettes bygningen "bevart intakt, eventuelt ved fredning".

Krutthuset på Lagmannsholmen ble oppført 1808. Omgivelsene er totalt endret, og i dag er det bare krutthuset som vitner om eldre bruk av området. I dag eksisterer det ingen formell sikring av dette.

Det bør fremmes fredningssak for Tollbua og Krutthuset på Lagmannsholmen. Rådhusgatas frie utløp til Vesterhavna, med en avslutning i plassdannelse, bør innarbeides i reguleringsplan for havneområdet.

Turnhallen - nå Musikkens Hus - en bygning som i seg selv er bevaringsverdig...

Krutthuset på Lagmannsholmen,

Gravane, et eksempel på et lite miljø som er bevaringsverdig

...den er også en del av et større helhetlig miljø som bør bevares

11.4 Generelle retningslinjer

De generelle retningslinjer for bevaring og byutvikling går ikke fram av kartet. Av praktiske og lovmessige hensyn skiller vi mellom de rene bevaringshensyn og de byplanmessige hensyn, som vi beskriver nærmere her.

HENSYN TIL BEVARING

- Posebyen og Murbyen må opprettholdes og videreutvikles som strøk med egenart.

- Posebyens kvalitet som boligområde må sikres gjennom regulering til bevaring.

- Møblering av gaterom, spesielt i Posebyen og Murbyen, må vies stor oppmerksomhet og planlegges ut fra den tidsepoke bygningene representerer.

- Det må legges stor vekt på bevaring av autentiske bygningsdetaljer, kopier vil alltid være kopier.

- Å rive for å bygge nytt i kopi må betraktes som en nødløsning.

- Kvartalenes indre bør opprettholde sin karakter av gårdsrom med vegetasjon. I trehusbebyggelsen må eldre uthus søkes bevart.

- Nye bygg i strøk med hovedsaklig bevaringsverdige bygninger, skal i form og målestokk innordne seg eksisterende bygningers preg.

BYPLANMESSIGE HENSYN

Kvadraturen er gjennom sin særegne regulering et kulturminne. Det er derfor vesentlig at et reguleringsmessig helhetssyn legges til grunn ved behandling av enkeltsaker. Byens forutsetninger ble lagt ved grunnleggelsen, identiteten skapt ved den videre utvikling.

Byplanmønsteret gir muligheter, men også begrensninger. Ubevisste brudd med byplanens prinsipper uten etablering av nye meningsfylte situasjoner er uheldig for byen.

Trehusdetalj

Murhusdetalj

Parker og alléer gir gatene karakter og variasjon. Under: Avenyen ned mot Retranchementet og Festningen.

Generelle byplanhensyn som ivaretar bevaringstanken er:

- Å legge særlig vekt på hjørnebygningers utforming. Hjørnebygningene holder kvartalet sammen og formidler overgangen videre til de neste kvartaler.

- At nye bygninger ikke får umotiverte sprang i vegglivet som bidrar til uegnede plassdannelser og oppstykkning av gateløpet, eller fremstikkende balkongløsninger som forstyrrer det tette fasademønster og gateperspektivet.

- At den frie sikt i gateløpene beholdes.

- Å unngå monotoni i gateløpet ved at bygningenes høyde og bredde varieres. Det lange perspektivet er et av Kristiansands særtrekk som med en variert bebyggelse oppleves positivt, men som med store monotone fasader er uheldig og ødelegger bybildet.

- Å legge vekt på å tilpasse nye bygninger til eksisterende for å sikre visuell og formmessig kontinuitet.

- Å være varsom ved møblering av byens gaterom. Gatebelysning o.a. bør ha en form og plassering som står i et meningsfylt forhold til det øvrige miljø.

- At karrébebyggelsen opprettholdes. Dersom denne tradisjonelle byggeskikk brytes av andre byggeformer vil byrommet oppløses.

Over tid vil også "byreparasjon" kunne bidra til å styrke Kvadraturens bevaringsverdige særpreg, f.eks.:

- Børsparken mangler klar avgrensing ("vegger"). Den bør få tilbake noe av sin intimitet, ved fjerning av uønsket bilparkering, markering av samhörighet til bygninger og til Vesterhavna, og bruk av vegetasjon

- Nedkjøringsrampen til Biblioteket ødelegger den fine og viktige plassen mellom Latinskolen og Domkirken. Rampen bør fjernes når ny atkomst til kjelleretasjen er blitt etablert på Nedre torv.

Markensgate ned mot sjøen, fri sikt mot fjorden og et fint gaterom

Eldre murhus i Dronningensgate med tilpasset nybygg

- Holbergsgates frie utsyn mot Østerhavna sperrer mellom Dronningensgate og Kongensgate av terrasseoppbygg. En reduksjon av oppbygget vil kunne gi gata tilbake sitt frie løp mot havna.

- Gangbroa ved ferjeterminalen virker fremmed i Vesterhavna og bør på sikt fjernes.

12. Kulturlandskapet

Med kulturlandskap menes det landskap som klart er påvirket av menneskelig aktivitet. Det skiller seg klart ut fra det uberørte naturlandskapet. Bylandskap og industrilandskap er også former for kulturlandskap, men i denne sammenhengen er det det landskapet, preget av landbruket, som er viet størst oppmerksomhet. Dette kulturlandskapet danner rammen rundt minnene som er omtalt i planen, men utover dette er det også av vesentlig verdi for stedets karakter, identitetsfølelse, menneskelig trivsel og livskvalitet.

Et vakkert eksempel på kulturlandskap i Kristiansand, her et glimt fra Prestebekken - sørlige del av Bjørndalssletta/Kongsgård

Betegnelsen kulturlandskap er en parallell til betegnelsen kulturminne. I seg selv er nok begrepene nøytrale, men ved bruk av ulike kriterier settes det verdi på de forskjellige områdene. Kul-

turlandskapet vil alltid være under forandring, enten det brukes tradisjonelt, bygges ned eller gror igjen.

De ulike elementene i kulturlandskapet inngår

i et visuelt samspill som danner ulike typer rom:

- Åpne sammenhengende områder som større eller mindre åkerlapper, beitemark og vannflater.
- Innramming av linjedrag som f.eks. skogbryn, trerekker, veier og stier, elver og bekker, steingjerder, hekker o.s.v.
- Enkelto objekter som trær, hus og hele gårdsanlegg, andre kulturminner.

Det er stor forskjell på landskapstyper, f.eks. det varierte småskårne kulturlandskapet langs kysten og det åpne kulturlandskapet langs elvedalene.

Selv om kulturminneplanen omtaler kulturlandskap i de forskjellige områder, mener komiteén det er riktig å vie kulturlandskapet et eget kapittel av følgende grunner:

- En del kulturlandskapsområder vil ofte omfatte større arealer enn det som til vanlig regnes med som en del av kulturminnenes omgivelser og er dessuten av stor opplevelsesverdi.
- De foregående kapitler er i hovedsak fokusert på bygninger, men kulturlandskap kan ha stor bevaringsverdi, selv om bygningsmassen ikke er lik bevaringsverdig.
- Kulturlandskapet sammenfatter de enkelte kulturminneobjekt til et historisk helhetsbilde.
- Verdifulle kulturlandskap er i ferd med å bli ødelagt av urbaniseringsprosessen og/eller rasjonalisering av driftsformer i landbruket.

I 1989 ble det igangsatt et kulturlandskapsprosjekt i Kristiansand, som vil foreligge som egen rapport. Nærmere beskrivelse og begrunnelser fremgår av denne. Følgende er et utdrag av den foreløpige rapport.

12.2. KULTURLANDSKAP-PROSJEKTET I KRISTIANSAND

Prosjektet i Kristiansand har bakgrunn i en landsomfattende kampanjen "Levende kultur-

landskap". I Vest-Agder ble Kristiansand valgt fordi endringer i kulturlandskapet forgår i bynære områder. Prosjektet er begrenset innenfor følgende definisjon: "Landskap som er preget av jordbruksdrift, samt landskap som tidligere har vært preget av slik drift - dokumentert gjennom kulturhistoriske spor."

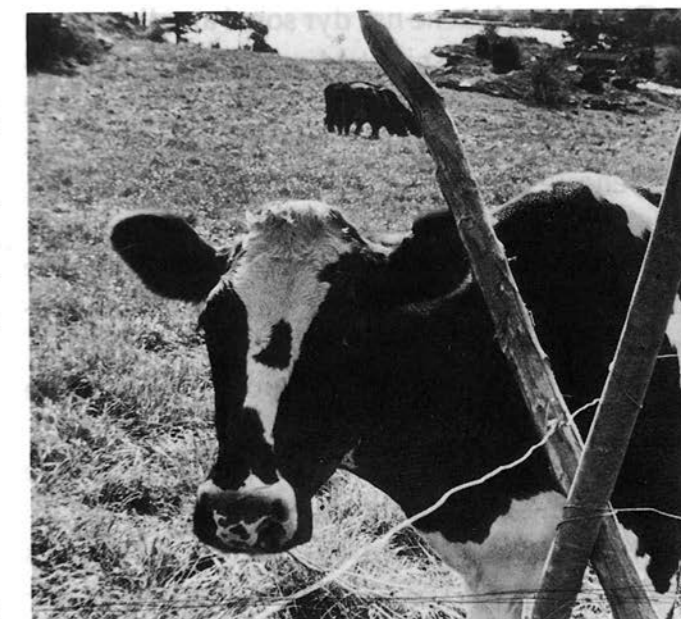
Prosjektet har hatt følgende målsetninger:

- Belyse betydningen av å opprettholde sammenhengen og helheten i kulturlandskapet. Gjennom kommuneplan og arealplanleggings sikre viktige kulturlandskapstyper mot uheldig nedbygging.

- Øke den generelle kunnskap om landbruk, natur og kulturkvaliteter i kulturlandskapet. Skape bevissthet om kulturlandskapets betydning for nærmiljø, helse og trivsel.

- Legge til rette både for bruk og vern, d.v.s. ta vare på det spesielle og særegne samtidig som tradisjonell næringsvirksomhet og nye næringer får mulighet til utvikling.

- Motivere for økt samarbeid i forvaltningen av verdier i landskapet, mellom ulike fagetater, organisasjoner, grunneiere og kommuner.

Ennå går det beifende kyr på Møvig

12.3. DET TRADISJONELLE KRISTIANSANDS-JORDBRUKET

De dyrkbare arealer har til alle tider vært små og oppstykket, og alle naturressurser ble intensivt utnyttet. Alt ble gjort for å øke tilgangen på fôr. På grunn av den sterke beitinga i utmarka og totalutnyttelsen av innmarka, fikk landskapet et åpent preg som kanskje er vanskelig å forestille seg i dag.

Jordsmonnet på Sørlandet er tynt og skrint, og topografien gjør de dyrkbare arealer små og tungdrevne.

Det tradisjonelle Kristiansandsjordbruket, et selvbergingsjordbruk, var ikke i stand til å omstille driften etter nye forhold. Resultatet er mangel på nyrekruttering og nedlegging av bruk. Jorda som var under skjøtsel og bruk i tusen år er noen steder i ferd med å gro til.

Bare en liten del av de opprinnelige jordbruksarealer er nå i bruk. I enkelte deler av kommunen er 70% av de dyrkede arealer falt ut av bruk med åpenbare konsekvenser for opplevelsen av landskapet.

De større gårdene har dyr som i antall nærmer seg landsgjennomsnittet. Mindre besetninger, 7-8 dyr, drives stort sett av eldre folk, og det er ikke realistisk å tro at yngre vil overta. Få har jordbruk som eneste næringsvei.

Kristiansand er i en trend hvor stadig nye arealer spises opp av boliger, industri, kjøpesentre, veianlegg m.m.

Av hensyn til bl.a. kulturlandskapsområdene må målsettingen være:

- En kompakt by med klare sperrer mot viktige grønne lunger og verdifullt kulturlandskap.

- Kulturlandskapsområder av høy verdi søkes bevart, eventuelt ved nye driftsformer og aktiviteter, men i pakt med områdets karakter.

Jegersberg bru 1989....

...og slik den så ut for 100 år siden

Kulturlandskapet på Bjørndalslletta/Kongsgård under utgravningene før byggingen av ny E 18

12.4. OMRÅDEKLASSIFISERING - SAMLET OVERSIKT

De forskjellige områdene er i rapporten vurdert og beskrevet etter følgende delverdier:

N = naturforhold/naturverdi J = jordbruk K = kulturminner/eldre bebyggelse L = landskapsbilde F = friluftsliv/rekreasjonsverdi

Områdene er gitt en samlet vurdering etter verdi inndelt i tre grupper: A, B og C, der A-områdene er de mest verdifulle. (Se kart)

A-områder

6) Møvig - Brøvig, 7) Voie - Kjos, 11) Buane, 21) Timenes/Hånes, 22) Eg, 23) Gimle/Bjørndalslletta, 32) Øvre Strai, 34) Aurebekk, 36) Dønnestadmoen, 38) Boen, 39) Drangsholt.

A/B-områder

16) Sukkestøl/Frikstad, 19) Strømme/Liane, 20) Drange/Lykkedrange, 24) Gillsvann/Justvik.

B-områder

1) Andås/Kjære, 2) Lindebøskogen, 3) Randøyene, 4) Torsøy, 8) Andøya/Bragdøya, 9) Dvergsnstangen, 13) Kvarenes, 14) Eftevåg/Ådnevig, 15) Dvergsnes, 22) Sødal, 25) Føreid, 26) Jordet, 27) Bjåvann, 31) Prestøyna/Skråstad, 32) Augland/Ytre Strai, 33) Hagen/Mosby/Glatte-tre, 36) Hamre/Ve, 37) Ryen/Dønnestad, 38) Tveit 40) Foss.

C-områder

5) Holskogen, 10) Ringane, 12) Sodefjed, 17) Bjørnestad, 18) Vatne, 28) Rosseland, 29) Erkleiv, 30) Brennevann, 33) Myrvoll, 35) Mestad.

Områder som bør vurderes regulert til spesialområde for kulturlandskap

1) Andås/Kjære, 3) Randøyene, 7) Kjos/Voie, 13) Kvarenes, 22) Eg, 32) Øvre Strai, 38) Boen.

Andre områder som bør vurderes regulert ved evt. kombinasjon av formål

2) Lindebøskogen, 4) Torsøya, 6) Møvig, 7) Augland/Brøvig, 8) Bragdøya, 11) Buane, 15) Dvergsnes, 22) Sødal, 23) Gimle/Bjørndalslletta.

12.5. ANBEFALINGER

KNYTTET TIL

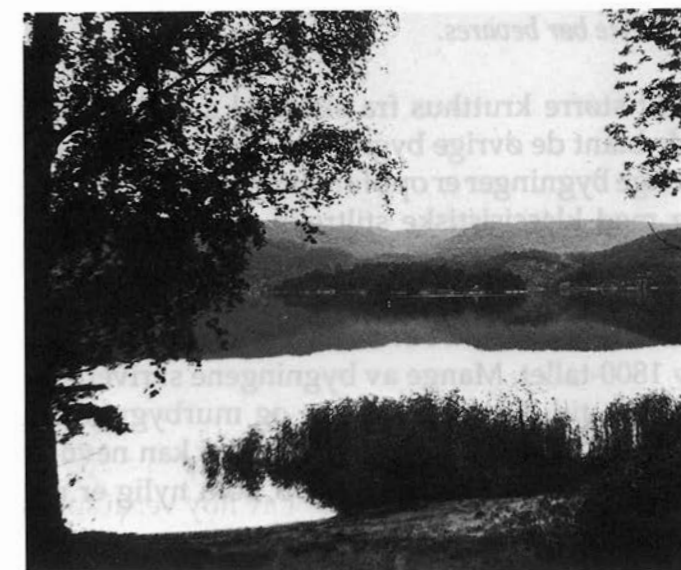
KULTURLANDSKAPET

Generelt vil kulturminnekomiteén anbefale at den utarbeidede rapporten legges til grunn for vurderinger ved videre arealplaner.

Reguleringer o.l. kan sikre mot uheldige inngrep, men for å bevare landskapskarakteren, må kulturlandskapet pleies på en eller annen måte.

Selv om store arealer ikke er i aktiv jordbruksproduksjon, bør ikke dette være argument for nedbygging. Endrede forutsetninger over tid kan gjøre disse arealene til viktige jordbruksarealer igjen (f.eks. endret jordbruk og jordbrukspolitikk). På kort sikt kan dyrking tilknyttet skoler, parsell dyrking o.l. holde jorda i "hevd".

Utover den rent matnyttige verdien, har kulturlandskapet verdi som f.eks. "stedskarakter", som rekreasjonsområde, som kontrast mellom bebygget og ikke bebyggede arealer.

Kulturlandskap ved Gillsvannet

13. Forsvarsminner

Kristiansand har som gammel garnisjonsby en rekke verdifulle forsvarsminner. Noen ligger åpent tilgjengelig for publikum, men en del av dem ligger inne på områder som i dag disponeres og brukes av Forsvaret. De er derfor ikke fritt tilgjengelige.

Heller ikke i byggesaksbehandlingen kommer kommunen inn på en vanlig måte. Fylkeskonservatoren vil være den viktigste kulturminneverneren her. Det vil således ikke være aktuelt eller hensiktsmessig å foreslå områder regulert til bevaring - eller sikret - på samme måte som ellers i kommunen. Vi må regne med at Forsvaret selv tar vare på de kulturminner som finnes innen deres område.

Forsvarsmuséet på sentralt hold vil nå utarbeide en oversikt over de mest bevaringsverdige bygninger/kulturminner på nasjonalt hold i Forsvarets eie. I det etterfølgende nevnes de viktigste kulturminner på forsvarets områder i Kristiansand.

På Odderøya har det vært aktivitet siden 1600-tallet. De viktigste og mest synlige kulturminner er lasarettbygningene. De er oppført i 1804 på gamle forsvarsverker. Ellers finnes et lite krutthus fra 1805 på sydsiden av øya.

Dette bør bevares.

Et større krutthus fra siste del av 1800-tallet står blant de øvrige bygninger. En stor del av de øvrige bygninger er oppført etter århundreskiftet og med klassisistiske stiltrekk. Det finnes flere militærstillinger av eldre og nyere tid.

Marvika ble tatt i bruk av forsvaret på slutten av 1800-tallet. Mange av bygningene skriver seg fra den tid. Det er både tre- og murbygninger. Flere av disse bør søkes bevart. Her kan nevnes "Gamla", ei stor sjøbu fra 1898, som nylig er restaurert.

Gimlemoen ble tatt i bruk omkring 1860. En

befalsbolig oppført i 1864, muligens flyttet til stedet, har et eldre eksteriør som bør bevares ved restaurering. (To andre bygninger fra omkring århundreskiftet er modernisert i nyere tid.)

Nord for Gimlemoen er et område med mange rester etter tidligere industrielle aktiviteter. Det er gjort grundige registrering av kulturminnene i disse områder. En avklaring av bruken i forhold til forsvaret, rekreasjon og næring gjenstår.

På Møvig er kanon og kasematt særlig verdifulle forsvarsminner. Kompassrosen og initialene på Tønnane ligger også på forsvarets område, og har stor verdi.

Langs hele kysten finnes et stort antall rester etter siste krig. Ikke alle disse krigsminnene kan ventes bevart, men en del ligger i områder som egner seg for rekreasjon. Kvarodden i Randesund er allerede friområde, og her finnes flere krigsminner. På Galgebergtangen finnes batteri fra 1809 og skytterstillinger fra siste krig. Området har verdi som et lokalt friområde.

Fra Galgebergtangen med krigsminner både fra ca. 1807 og fra siste krig.

14. Lover - institusjoner - virkemidler

Det finns et omfattende lovverk for å sikre kulturminner i kommunene. Først og fremst er plan- og bygningsloven kommunenes viktigste instrument i dette arbeidet. Deretter følger kulturminneloven, og naturvernloven som de viktigste.

14. 1. PLAN- OG BYGNINGSLOVEN

Plan- og Bygningsloven er kommunens viktigste redskap for å sikre kulturminnene, og da særlig § 25.6 som gir anledning til å regulere til "spesialområde bevaring". For slike områder kan bygningsrådet sette særskilte krav til byggearbeider og også nekte riving. De antikvariske myndigheter, som regel fylkeskonservator, er høringsinstans for slike områder.

Reguleringsbestemmelsene må angi nærmere hva bevaringen gjelder og hvordan denne skal praktiseres. En annen mulighet er å la eksisterende bebyggelse opprettholdes i en vanlig reguleringsplan, med tilhørende reguleringsbestemmelser. Dette er ikke noe fullgodt vern på linje med spesialområder, men kan være hensiktsmessig der verneinteresser ikke er de dominerende.

Bygningsloven har ellers en rekke paragrafer som bygningsrådet kan basere sin saksbehandling på:

§ 74.2 er den såkalte "skjønnhetsparagrafen", som gir bygningsrådet hjemmel til å avslå en byggeomelding ut fra estetiske kriterier.

§ 79 gir bygningsrådet anledning til å forby bebyggelse som er uvanlig i vedkommende strøk.

§ 81 om driftsbygninger i landbruket gjelder oppføring, påbygging eller ombygging. Disse arbeider skal meldes til bygningsrådet. Arbeidet kan utføres tre uker etter at melding ble mottatt fra bygningsrådet. Om en ønsker å gripe inn er det viktig å reagere raskt.

§ 89 gir bygningsrådet myndighet til å pålegge eiere å holde bygninger og andre anlegg vedlike.

§ 89a gir kommunestyret anledning til å vedta utbedringsprogram for bebyggelse og tilhørende områder i tettbygd strøk. Dette er et hjelpemiddel i eldre bevaringsverdige boligmiljøer som trenger utbedring og fornyelse. Bebyggelsen kan da utbedres med støtte/lån på antikvarisk grunnlag.

§ 92 pålegger bygningsrådet å "se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til en bygning ytre, så vidt mulig blir bevart".

§ 93 krever byggetillatelse for arbeider som oppføring av bygning, endring av fasade og riving av bygning.

§ 107 gir bygningsrådet muligheter til å forlange skilt, reklame eller andre skjemmende anlegg fjernet.

§ 113 gir bygningsrådet hjemmel til å stoppe ulovlige arbeider med øyeblikkelig virkning, om nødvendig med politiets hjelp. Ulovlig utført arbeid kan kreves fjernet eller rettet.

14. 2. KULTURMINNELOVEN

Denne loven avløste de eldre lovene om bygningsvern og fornminner. Loven er viktigst for vern av våre fornminner (kulturminner fra før 1537). Alle slike er fredet med hjemmel i loven. Den primære hensikt med loven er å verne og ta vare på fornminner.

Loven har imidlertid også stor betydning for kulturminnene fra nyere tid, fordi slike kan fredes i medhold av loven. Det blir et vurderings-spørsmål hvorvidt en vil sikre kulturminnene ved fredning eller ved reguleringsplan hvor reguleringsformålet er spesialområde - bevaring.

Ved fredning kan en også frede interiørene, landskapspartier, alléer o.a. Dette kan ikke gjøres ved reguleringsplan. Som nevnt er fornminner fra 1537 automatisk fredet etter kulturminneloven. Fredningen gjelder også et område på fem meter fra fornminnets synlige yttergrense.

I mange tilfeller er dette for lite til å bevare fornminnene som del av et større sammenhengende landskap. I slike tilfeller bør fredning suppleres med en reguleringsplan. Alle forslag til reguleringsplaner og bebyggelsesplaner skal ifølge kulturminnelovens §§ 9 og 22 sendes fylkeskonser-

vatoren i fylkeskommunen. Disse kontorene vil få utvidet sin stab og kompetanse og vil derved bli et enda viktigere ledd i kulturminnevernet.

14 .3. NATURVERNLOVEN

§ 3 om nasjonalparker omfatter også et vern av kulturminnene innen dette området. Kulturlandskapsvernområder kan legges ut til landskapsvernområde etter lovens § 5.

14 .4. OVERKOMMUNALE ORGANER

Miljøverndepartementet

Miljøverndepartementet er det sentrale organ som har ansvaret for kulturminnevernet. Departementet utøver i stor grad sin myndighet gjennom riksantikvaren og fylkeskonservatoren.

Kultur- og vitenskapsdepartementet

Dette departementet har ansvaret for museene og for det immaterielle kulturvern. Kulturminnevern er således ikke samlet i et departement, men delt på disse to.

Riksantikvaren

Riksantikvaren er et direktorat under Miljøverndepartementet. Det utøver en rekke av departementets oppgaver. Samtidig er mange av riksantikvarens tidligere oppgaver nå delegert videre til fylkeskonservator. Saker som angår kirke, kirkeinventar, kirkegård og gravminner eldre enn 90 år, skal imidlertid forelegges riksantikvaren til uttalelse. Ellers er det riksantikvaren som foretar formell fredning av kulturminner, som regel etter forslag fra fylkeskonservator.

Som nevnt er en stor del av riksantikvarens tidligere arbeidsområde nå delegert til fylkeskonservator. Det vil nok bli en overgangsperiode hvor ny praksis for denne ordningen må innarbeides.

Universitetets oldsaksamling

Landsdelsmuseet i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø hadde tidligere det fulle ansvar for fornminnene. En del av disse arbeids-

Fornminnefelt på Eg

oppgavene er delegert til fylkeskonservator. For Kristiansands vedkommende er det Universitetets oldsaksamling i Oslo som er vårt "landsdelsmuseum". Oldsaksamlingen vil bl.a. ta seg av frigivelse og utgraving av fornminner.

Fylkeskonservator

Etter hvert er fylkeskonservatoren blitt en sentral person i kulturminnevernet. Fra 1990 er en ny ordning trådt i kraft hvor fylkeskonservatoren får utvidet sitt arbeidsområde.

Fylkeskonservator kan nå treffe vedtak om midlertidig fredning. Dette var tidligere riksantikvarens ansvar. Den midlertidige fredning vil gjelde inntil saken er avklart hos riksantikvaren. Likeledes overtar fylkeskonservator saksbehandling som angår de fredede bygninger i fylket. Dette var også tidligere riksantikvarens ansvar.

Fylkeskonservator har innsigelsesrett for enkeltvedtak, reguleringsplaner og kommuneplaner. Han gir også veiledning i byggesaker som angår de antikvariske spørsmål. For saker som angår fornminner er det for 1990 ansatt arkeolog hos fylkeskonservator som nå representerer fagkunnskapet i slike spørsmål.

14. 5. Kommunale organer

Kulturstyret

Kulturstyret og teknisk styre blir de kommunale organer som får hovedansvar for bevaring av kulturminnene i kommunen. Det vil være hovedregel at alle initiativ, støttetiltak og utredninger som knytter seg til materielle og immaterielle kulturminner koordineres igjennom kulturstyret. Kulturstyret bør således spille en aktiv rolle, men spesielt viktig er det at det samarbeides med teknisk styre som har mange av virkemidlene til sin disposisjon.

Teknisk styre

I og med at den mest aktuelle måte å sikre et kulturminne er gjennom reguleringsplan, får teknisk styre som bygningsråd en sentral rolle i kulturminnevernet.

Det viser seg ofte at de kommuner som på et tidlig tidspunkt har foretatt reguleringsmessige vurderinger hvor kulturminnene er innpasset, er de kommuner som har nådd lengst i vernearbeidet. Teknisk styre blir stilt overfor en stor oppgave når denne verneplanen skal videreføres.

Byarkitekten

Bystyret har i vedtak av 28.10.87 vedrørende organisering av byarkitektens kontor forutsatt at det også blir tatt stilling til hvorvidt byantikvarfunksjonen skal tillegges byarkitekten. Dette spørsmål har ikke vært tatt opp til avgjørelse, men komitéen forutsetter at denne sak blir lagt frem for bystyret i nær fremtid.

Oppfølging av kulturminneplanens intensjoner vil kreve en mer strukturert organisering av bygningsvern enn det som har vært tilfelle i dag, og dette bør få konsekvenser for byarkitektstillingen.

14. 6. EKSISTERENDE

ØKONOMISKE STØTTEORDNINGER

De viktigste støttetiltak for det store flertall av enkeltbygg er lån i Husbank/Landbruksbank på

Jordene på Kongsgård

antikvarisk grunnlag. Lånet vurderes og godkjennes av fylkeskonservator. Dette lånet gjelder ikke rent vedlikehold men nødvendig utbedrings-tiltak. Til dags dato er 25 boliger utenfor Kvadraturen utbedret med slike lån. Bygninger som er registrert i vernekategori I og II, bør kunne regne med å få lån på antikvarisk grunnlag.

Fylkeskommunens kulturstyre gir hvert år støtte til kulturminner.

Riksantikvaren har midler til disposisjon. Disse går først og fremst til fredede bygninger.

Norsk kulturråd og Kulturminnefondet gir også bidrag til vern av kulturminner. Det er vanligvis lang søkerliste til relativt beskjedne midler. Det er derfor tvilsomt at vi vil få midler av betydning fra disse institusjoner til Kristiansand.

15. Videreføring av komitéens arbeid

Kommunen har en rekke tiltak å sette inn i arbeidet med å videreføre kulturminnekomitéens arbeid. Foruten holdningsskapende arbeid med å fremme forståelse for de verdier som ligger i vår fortid, finnes en rekke økonomiske og administrative tiltak.

Baneheia - ved 3. Stampe

15. 1. HOLDNINGSSKAPENDE TILTAK

Et av de viktigste arbeidsområder er å fremme forståelse for bevaring av kulturminnene hos eiere og brukere. Disse vil uansett alltid være part i saken som angår bevaring, og ved å satse på opplysning og informasjon kan en komme konflikter i forkjøpet og redusere disse.

Tiltakene som foreslås vil bety utgifter for kommunen, men en satsing på opplysning og informasjon kan i lengden vise seg å være lønnsom. Mangel på kunnskap og tilgang på informasjon har i mange tilfeller ført til at et kulturminne blir

ødelagt, selv om intensjonene i utgangspunktet var gode.

Byhallen er bl.a. et naturlig sted for å gi slik informasjon.

Kulturminnekomitéen vil foreslå følgende konkrete tiltak i denne sammenheng:

- Det bør lages en brosjyre som kort informerer om kulturminnene i kommunen og om vern og vedlikehold av disse.

- Det bør arrangeres kortvarig kurs om bygningsvern. Dette kan med fordel gjøres som kveldsarrange-

menter i byhallen. Det tas sikte på å samle både eiere av verneverdige bygninger, arkitekter og bygningshåndverkere.

15. 2. NY ØKONOMISKE TILTAK

Kulturstyre/teknisk styre bør på sitt budsjett få et beløp som kan brukes til støttetiltak. I første omgang er det viktig å få brannvarslingsanlegg på de største og mest verdifulle trebygningene i kommunen; så som Kjos gård, Boen gård o.s.v.

Det er også viktig at kommunen har midler til disposisjon slik at den kan støtte private tiltak, slik som f.eks. er gjort på Bragdøya.

Kulturminnekomitéen vil anbefale at det opprettes en budsjettpost for "Vern av kulturminner". Posten bør kunne brukes av kulturstyret og/eller teknisk styre til de tiltak disse mener er hensiktsmessig i vernearbeidet. Kulturminnekomitéen vil foreslå at det allerede på budsjettet for 1991 føres opp kr. 100.000,- til dette arbeid, og at beløpet økes i fremtidige budsjetter.

15. 3. ADMINISTRATIVE TILTAK

Som det vil gå frem av denne utredning har kulturminnekomitéen i mange tilfeller foreslått at kulturminne sikres ved at det utarbeides reguleringsplan med arealangivelse spesialområde, bevaring. Dette gir kommunen juridisk hjemmel til å sørge for at kulturminnet og dets nære omgivelser blir bevart.

Baneheia med 2. Stampe og stemmen

Kulturminneplanens del 1 og 2 må bli retningsgivende for bygningsmyndighetene i behandlingen av regulerings- og byggesaker. Staten må få ressurser til å videreføre komitéens intensjoner om utarbeidelse av reguleringsplaner.

15. 4. BYARKITEKTEN

Det bør snarest mulig fremmes sak om at byarkitekten får funksjon som byantikvar og bruker deler av sin tid som rådgiver i antikvariske spørsmål. Byarkitekten bør påta seg å utarbeide de brosjyrer som skal informere om kulturminnevern og også få ansvaret for de kurs som skal arrangeres.

15. 5. VIDRE REGISTRERINGSARBEIDER

De statlige registreringsarbeider (sefrak) bør intensiveres slik at de omfatter hele kommunen.

Samtidig bør det i alle bydeler gjennomføres en detaljert registrering av materielle og immaterielle kulturminner, bl.a. gamle stedsnavn etter det opplegg som er gjennomført i Sødalsområdet av lektor Erik Peersen.

Dette arbeidet er nå organisert av komitéen ved at alle kommunens historielag er koplet inn i arbeidet. En slik omfattende registrering bør danne grunnlaget for revisjon av Kulturminneplanen en gang i siste del av 1990-årene.

Litteraturoversikt

Nyttig litteratur om gamle trehus

GAMLE TREHUS
Tore Drange og Hans Olav Aanesen, Universitetsforlaget 1980, 281 sider.
Omfattende og grundig veiledning i vedlikehold og rehabilitering av gamle hus. Detaljerte anvisninger og rikholdig eksempelsamling.

REHAB-KATALOGEN NR. 1.
Elsa Rønnevig.
Praktiske opplysninger og råd om rehabilitering av gamle hus.

GAMLE HUS
Kari B. Thorp, 1976, 112 sider.

TREHUSBYEN
Gullik Kollandsrud, Treopplysningsrådet, 120 sider

TIDSSKRIFTET FORTIDSVERN
Utgis med fire nummer pr. år av Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.

GODE RÅD OM VINDUER I ELDRE HUS
Fortidsminneforeningen/Treoppl.rådet, 1982, 17 sider.

GODE RÅD OM YTTERVEGGER I ELDRE HUS
Fortidsminneforeningen/Treoppl.rådet, 1981, 17 sider.

GODE RÅD OM TAK PÅ ELDRE HUS
Fortidsminneforeningen/Treoppl.rådet, 1983, 25 sider.

BYFORNYELSE I MILJØVERN-PERSPEKTIV
Thomas Thiis Evensen, Dreyer, 96 sider.

BEDRE BYGGESKIKK PÅ LANDSBYGDEN
Erik Langdalen, 1980, 50 sider.

LOV OM KULTURMINNER
Rundskriv T-5/79 fra Miljøverndepartementet.

UTBEDRINGSPROGRAM
Rundskriv H-68/77 fra Kommunaldepartementet.

BEVARINGSPLAN
Rundskriv T-21/83 fra Miljøverndepartementet.

REGULERINGSPLAN - UNDERSØKELSESPLIKT - UTGIFTSDEKNING
Rundskriv T-29/83 fra Miljøverndepartementet.

Litteratur benyttet ved utarbeidelse av planen

SEFRAK-REGISTRERINGER
SEFRAK (sekretariatet for registreringer av faste kulturminner i Norge) sorterte tidligere under Miljøverndepartementet, men er nå underlagt Riksantikvaren. Dette er et opplegg for registrering av alle faste kulturminner fra nyere tid (etter 1537). Oppad er grensen satt til 1900. (På Flekkerøya gjorde man et unntak og registrerte alt bygget før 1945).

NORGES BEBYGGELSE
Med unntak av den gamle bykommunen er dette en oversikt over bebyggelsen rundt 1950. Ikke alle opplysningene er korrekte, men oversikten er likevel fin som et supplerende materiale.

KRISTIANSANDS HISTORIE 1641-1814, 1814-1914, 1914-1945
(Sverre Steen, 1941)
(Joh. N. Tønnessen 1974)

ODDERNES BYGDHISTORIE
(Kåre Rudjord, 1974)

ODDERNES GARDSHISTORIE
(Kåre Rudjord, 1968)

TVEITS HISTORIE - I GARDER I TVEIT
(Johan Tveite, 1973)

RANDESUNDBOKA 3 bind
(Olav Varen m.fl., 1985)

VERN AV KULTURMINNER I NORGE
(Yngvar Johnsen, 1986)

OMKRING LINDESNES
(D. Koren, 1914)

CHRISTIANSANDS BESKRIVELSE
(Nicolai Wergeland, 1811-40)

KRISTIANSAND I FORTID OG NUTID
(Chr. Wollnick, 1935)

KRISTIANSANDS NÆRINGS-LIV - i ældre og nyere tid
(P. Hansen, 1905)

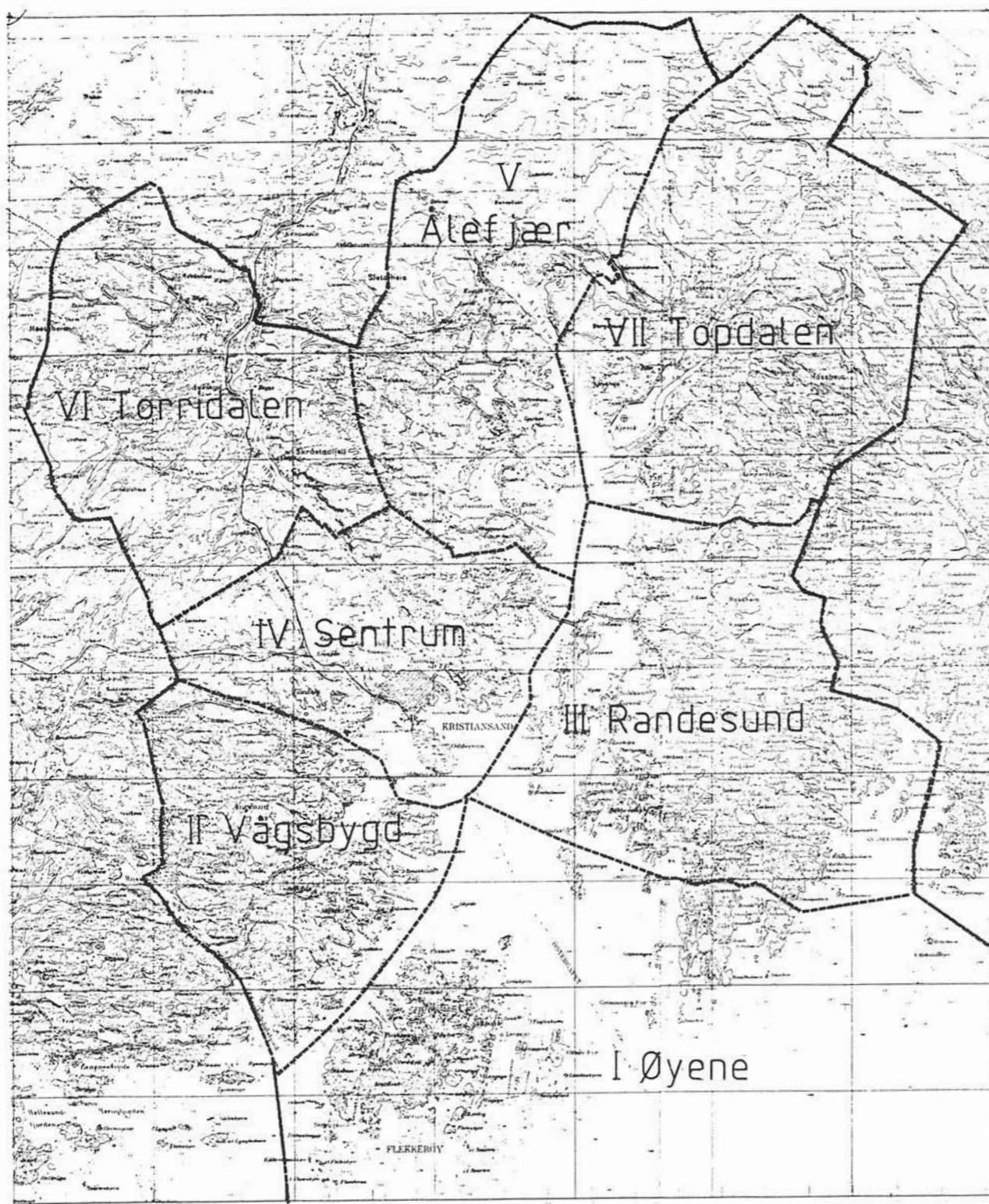
DET GAMLE KRISTIANSAND
(Dagbladet Sørlandet 1980)

KRISTIANSANDS BEBYGGELSE OG BEFOLKNING ELDRE TIDER 1-12
(Karl Leewy, 1980)

VERNEVERDI OG UTVELGELSESKRITERIER
(Riksantikvaren, 1987)

Karter til verneplanen

OMRÅDEOVERSIKT

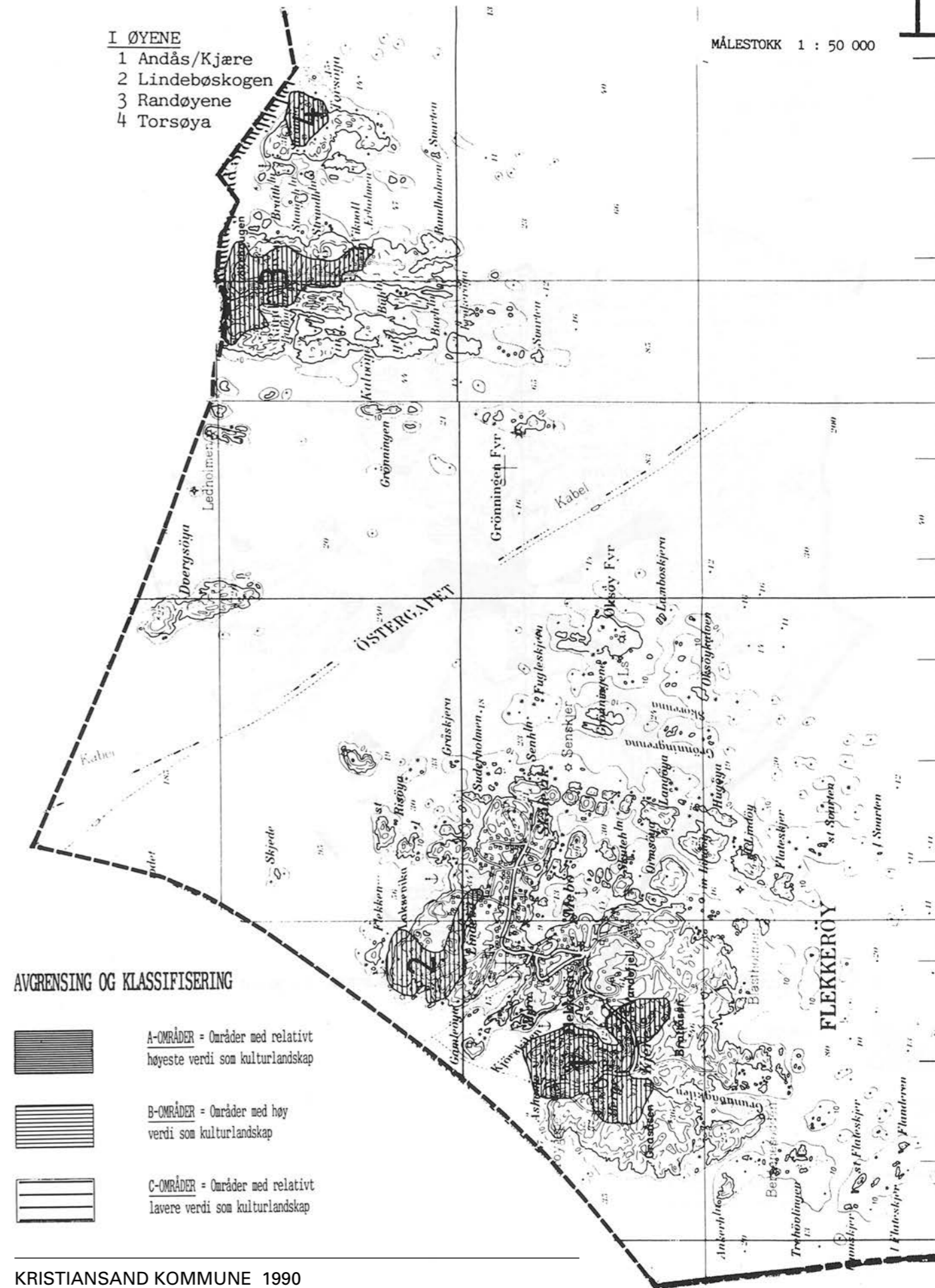
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

I ØYENE

- 1 Andås/Kjære
- 2 Lindebøskogen
- 3 Randøyene
- 4 Torsøya

MÅLESTOKK 1 : 50 000

AVGRENSING OG KLASSIFISERING

- A-OMRÅDER** = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap
- B-OMRÅDER** = Områder med høy verdi som kulturlandskap
- C-OMRÅDER** = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

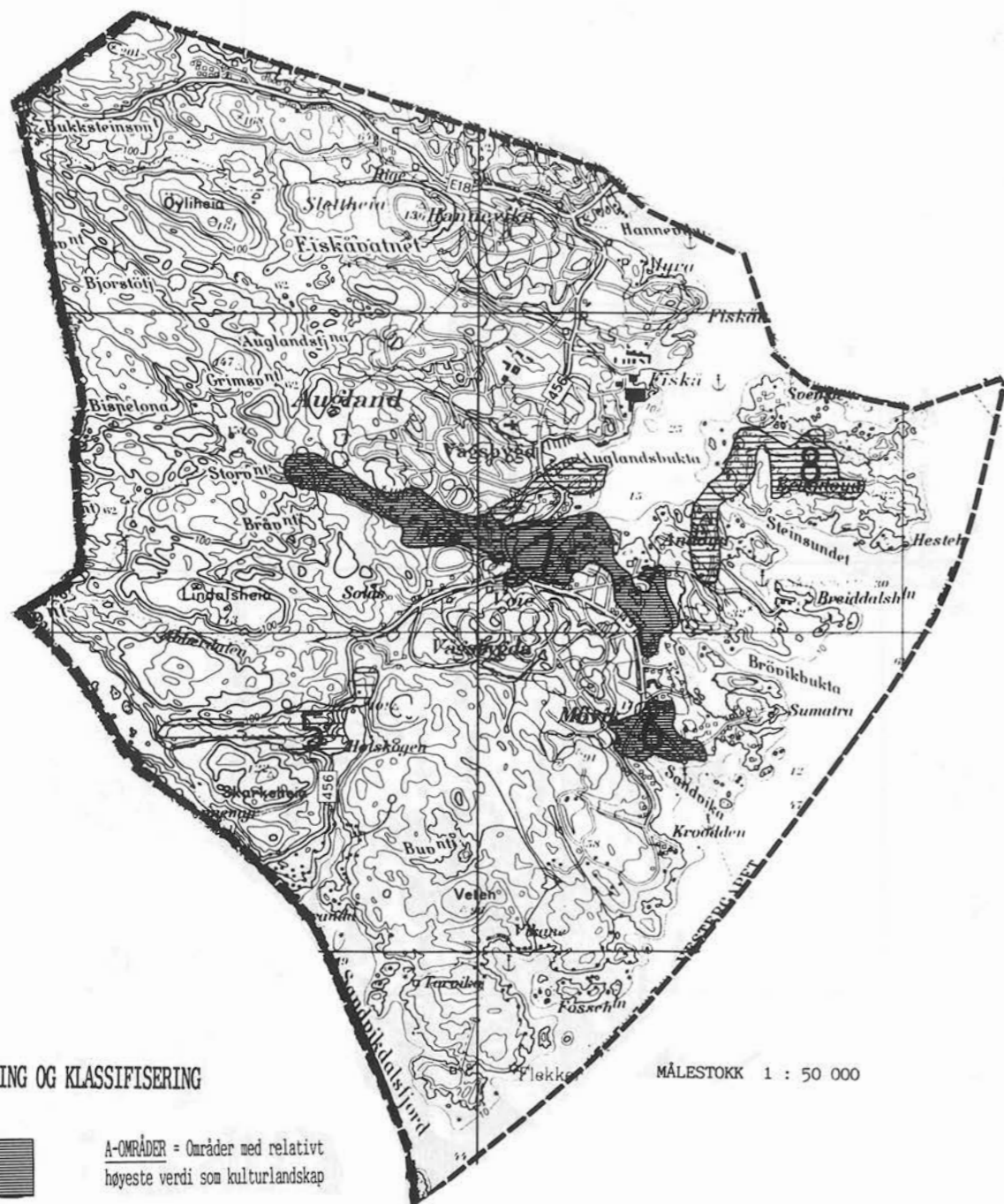
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

II

II VÅGSBYGD

- 5 Holskogen
- 6 Møvig
- 7 Kjos/Brøvig
- 8 Andøya/Bragdøya

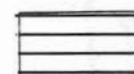
AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

MÅLESTOKK 1 : 50 000

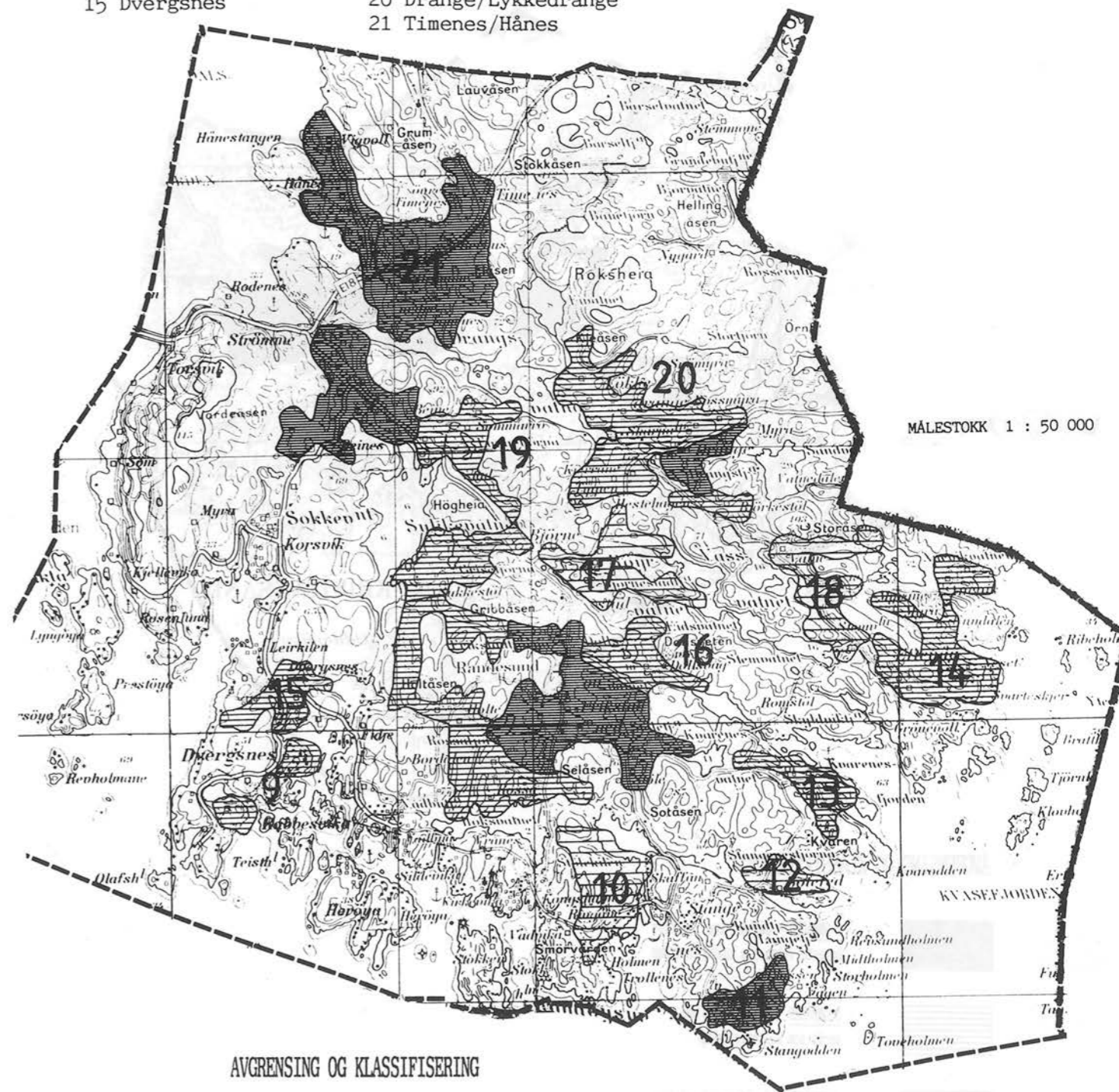
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

III

III RANDESUND

Ytre Randesund:	Midtre Randesund:
9 Dvergsnestangen	16 Sukkestøl/Frikstad
10 Ringane	17 Bjørnestad
11 Buane	18 Vatne
12 Sodefjed	
13 Kvarenes	Indre Randesund:
14 Eftevåg/Ådnevik	19 Strømme/Liane
15 Dvergsnes	20 Drange/Lykkedrange
	21 Timenes/Hånes

MÅLESTOKK 1 : 50 000

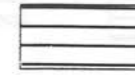
AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

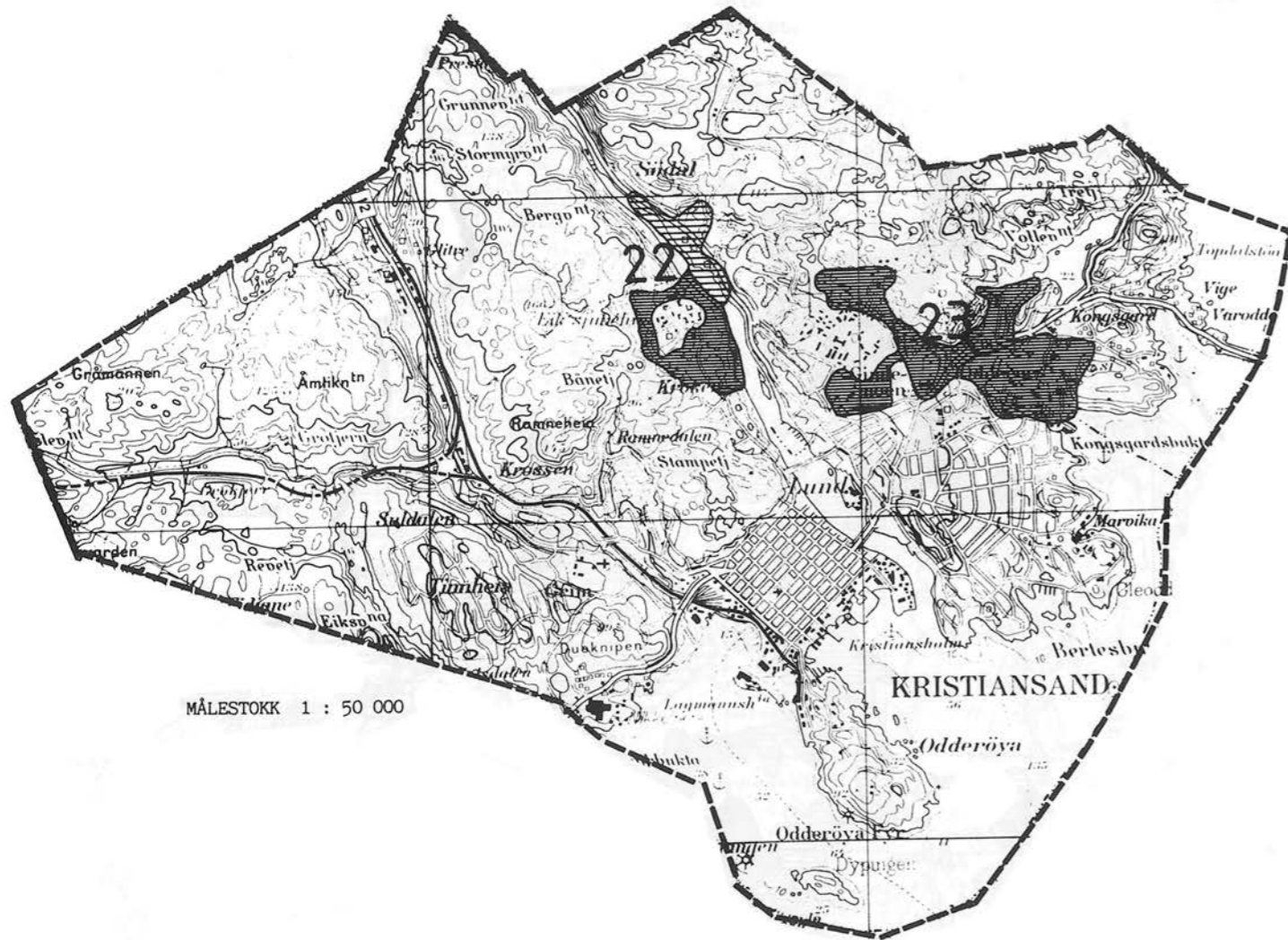
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

IV SENTRUM

22 Eg/Sødal

23 Gimle/Bjørndalsletta

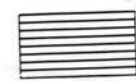

MÅLESTOKK 1 : 50 000

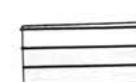
AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

V ÅLEFJÆR

24 Gillsvann/Justvik

25 Føreid

26 Jordet

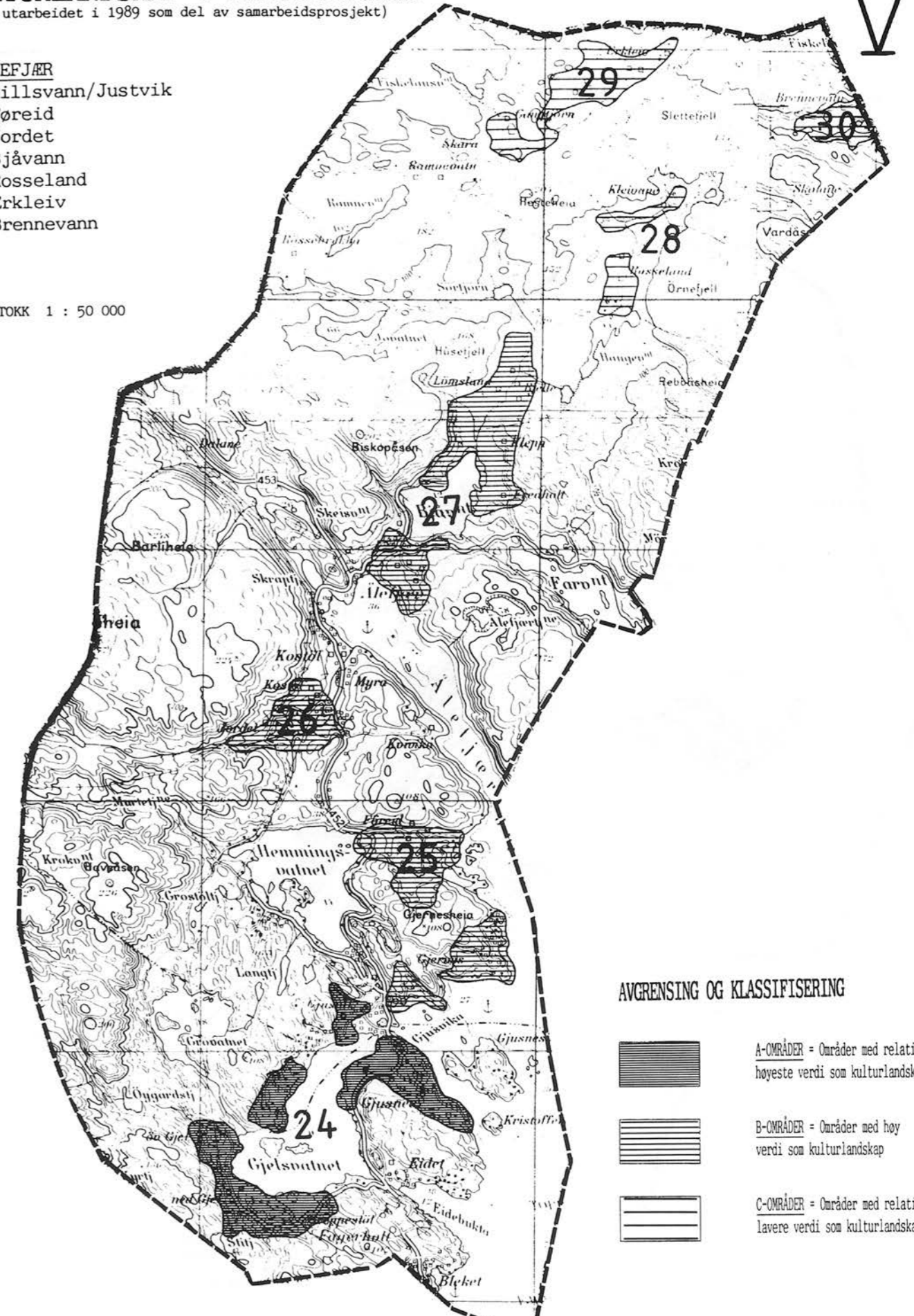
27 Bjåvann

28 Rosseland

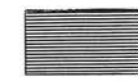
29 Erkleiv

30 Brennevann

MÅLESTOKK 1 : 50 000

AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

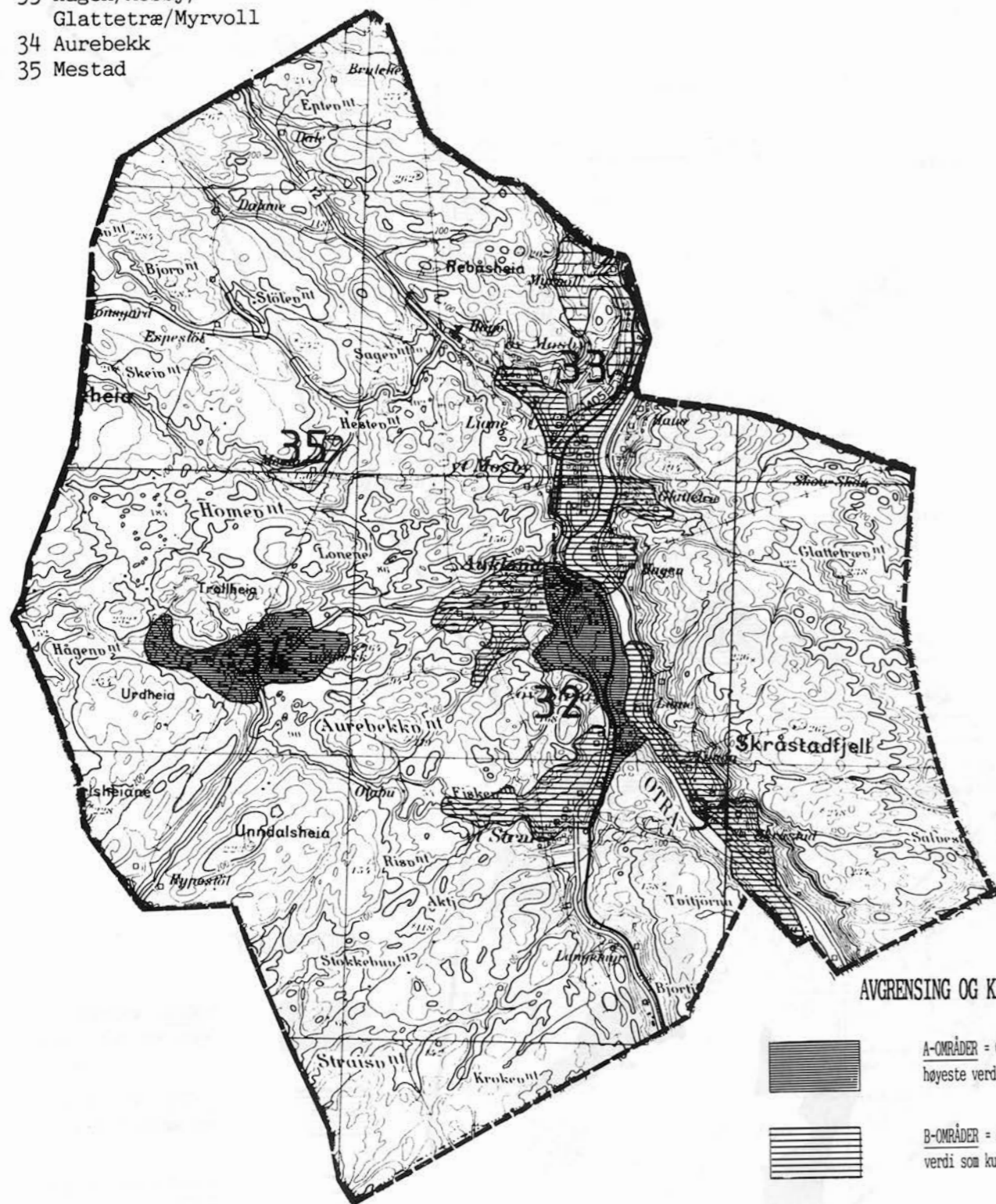
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

MÅLESTOKK 1 : 50 000

VI TORRIDALEN

- 31 Prestøyna/Skråstad
- 32 Ytre Strai/Augland/
Øvre Strai
- 33 Hagen/Mosby/
Glattetra/Myrvoll
- 34 Aurebekk
- 35 Mestad

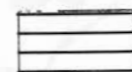
AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

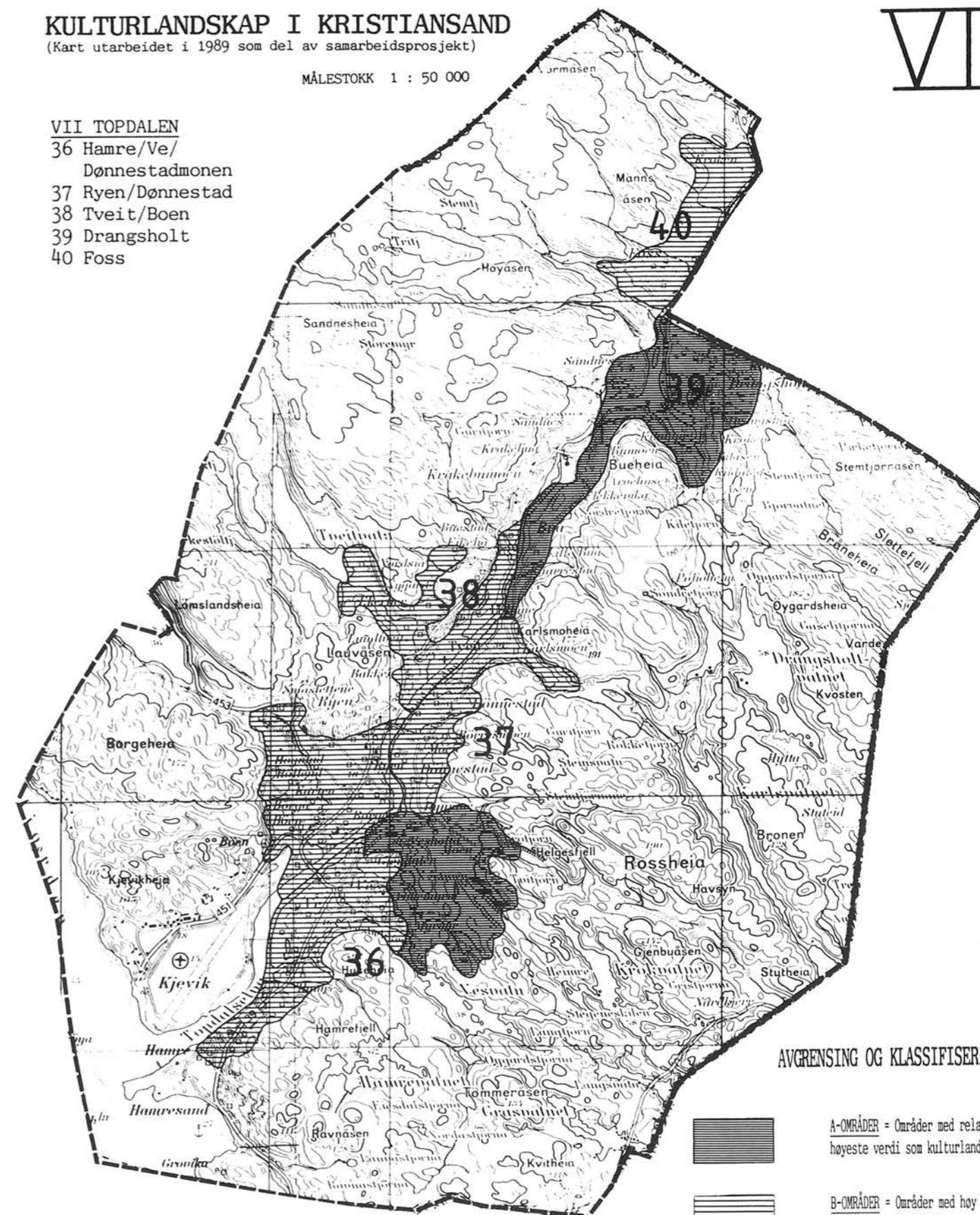
KULTURLANDSKAP I KRISTIANSAND

(Kart utarbeidet i 1989 som del av samarbeidsprosjekt)

MÅLESTOKK 1 : 50 000

VII TOPDALEN

- 36 Hamre/Ve/
Dønnestadmonen
- 37 Ryen/Dønnestad
- 38 Tveit/Boen
- 39 Drangsholt
- 40 Foss

AVGRENSING OG KLASSIFISERING

A-OMRÅDER = Områder med relativt høyeste verdi som kulturlandskap

B-OMRÅDER = Områder med høy verdi som kulturlandskap

C-OMRÅDER = Områder med relativt lavere verdi som kulturlandskap

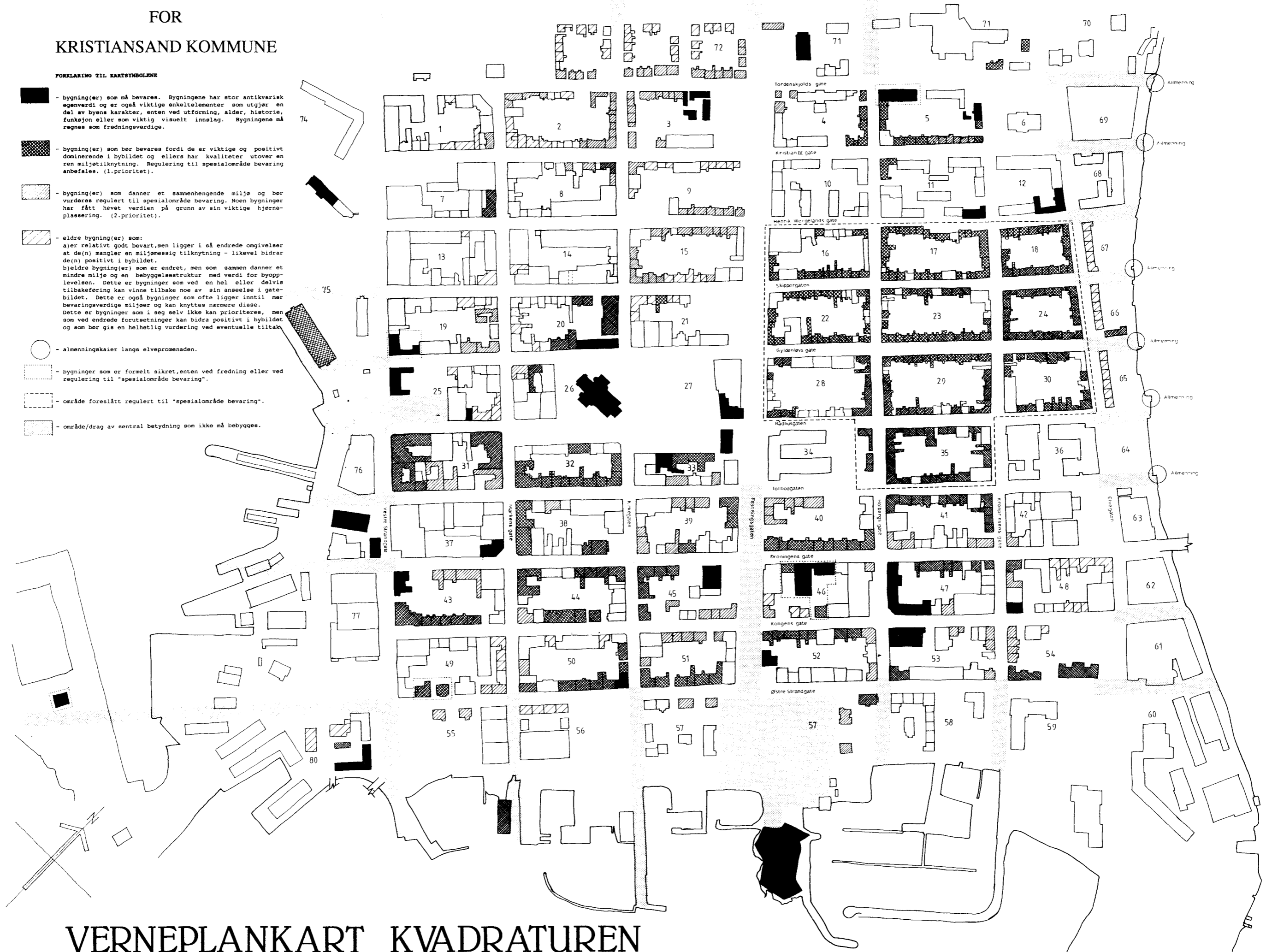
KULTURMINNEVERNPLAN

FOR

KRISTIANSAND KOMMUNE

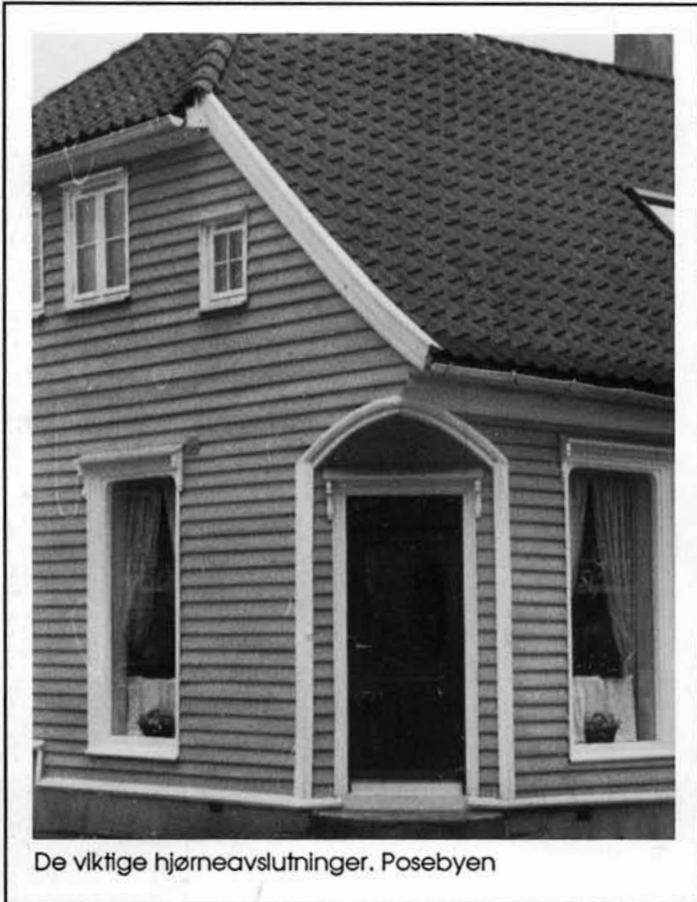
FORKLARING TIL KARTSYMBOLENE

- - bygning(er) som må bevares. Bygningene har stor antikvarisk egenverdi og er også viktige enkeltlementer som utgjør en del av byens karakter, enten ved utforming, alder, historie, funksjon eller som viktig visuelt innslag. Bygningene må regnes som fredningsverdige.
- - bygning(er) som bør bevares fordi de er viktige og positivt dominerende i bybildet og ellers har kvaliteter utover en ren miljøtilknytning. Regulering til spesialområde bevaring anbefales. (1.prioritet).
- - bygning(er) som danner et sammenhengende miljø og bør vurderes regulert til spesialområde bevaring. Noen bygninger har fått hevet verdien på grunn av sin viktige hjørneplassering. (2.prioritet).
- - eldre bygning(er) som:
- er relativt godt bevart, men ligger i så endrede omgivelser at de(n) mangler en miljømessig tilknytning - likevel bidrar de(n) positivt i bybildet.
- byldre bygning(er) som er endret, men som sammen danner et mindre miljø og en bebyggelsestruktur med verdi for byopplevelsen. Dette er bygninger som ved en hel eller delvis tilbakeføring kan vinne tilbake noe av sin anseelse i gatebildet. Dette er også bygninger som ofte ligger inntil mer bevaringsverdige miljøer og kan knyttes nærmere disse. Dette er bygninger som i seg selv ikke kan prioriteres, men som ved endrede forutsetninger kan bidra positivt i bybildet og som bør gis en helhetlig vurdering ved eventuelle tiltak.
- - allmenningsskaler langs elvepromenaden.
- - bygninger som er formelt sikret, enten ved fredning eller ved regulering til "spesialområde bevaring".
- - område foreslått regulert til "spesialområde bevaring".
- - område/drag av sentral betydning som ikke må bebygges.

VERNEPLANKART KVADRATUREN

Karakteristiske bygningsdetaljer

De viktige hjørneavslutninger. Posebyen

Flattrøkt buevindu, engelsk georgiansk påvirkning

Den eldre panelarkitekturs rike uttrykk med sitt spill i lys og skygge

Rikdom i detalj og fargesetting

Fine, bevaringsverdige bygningsdetaljer fra Murbyen

Kristiansand er rikt arkitektonisk utstyrt med bygningsdetaljer. For den interesserte er byen og distriktet vel en messe verdt. Ornamentikken står rik og mektig, både i sinnrik snekker glede i trebebyggelsen, og detaljrikdommen i den eldre murbebyggelse. Her finnes typiske eksempler på de fleste stilarter gjennom de siste hundreårene.